Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri*

Mustafa ÜNVERDİ**

Öz

Bu çalışmanın amacı din karşıtı yayınlarla gençlerin ateistik düşüncelerinin ilişkisini araştırmaktır. İnkârcı akımlar, günümüz iletişim dünyasında insanlara rahatlıkla ulaşabilmekte ve özellikle genç zihinlerde karşılık bulabilmektedir. Söz konusu yayınlar bir yaratıcının varlığını, ölümden sonra hayatın olduğunu ve din ve ahlak ilişkisini reddeden ve hayatı sadece bu dünyaya indirgeyen bir yapıdadır. Bu tür yayınlar, gençlerin inanç dünyasını tahrip etmekte ve dinî bilgi düzeyi yeterli olmayan kişilerin dinden uzaklaşmasına neden olabilmektedir. Din karşıtı yayınların gençlerin inançları üzerindeki etkisini tespiti kelam ilmi açısından önemlidir. Bu, hem dinî yayınlara yön vermede hem de kelam ilminin günümüz problemlerini anlamasında yararlı olacaktır. Bu makalede din karşıtlığı paydasında birleşen ve özellikle gençlere yönelik olan ateistik yayınların muhteva bakımından tahlili ve gençlerin ateizme yönelme gerekçeleri incelenmiştir. Çalışma, gençlerin hangi saiklerle ateistik görüşlere yöneldiklerini anlamada bizlere yardımcı olacaktır. Bunun için gençlerle nitel araştırma yöntemiyle mülakatlar yapılmış ve onların inançlarını etkileyen faktörler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Ateizm, Deizm, Gençlik, Yayın, Ateistik.

Anti-Religious Publications And The Reasons Of Atheistic Tendency In Youth

Abstract

The aim of this study is to investigate the relationship between the atheistic thoughts of the youth and to discuss their effects on youth. Atheistic movements can easily reach people in today's communication world and it especially affects young minds. These publications reject the existence of a creator, the life after death, and the relationship between religion and morality, and reduce life only to this world. These kinds of publications destroy young people's belief world and cause people whose religious knowledge level is not enough to move away from religion. The determination of the projections of anti-religious movements in youth beliefs is important in terms of theology. This will be useful both in directing religious publications and in understanding the current problems of the science of

* **Makale Gönderim Tarihi:** 04.08.2020 **Makale Kabul Tarihi:** 12.10.2020
Bu makale, Nisan 2019'da VII. Dini Yayınlar Kongresinde sunulan "Din Karşıtı Akımların Gençlik Yayınlarındaki İzdüşümü" adlı tebliğin yeniden düzenlenmiş ve geliştirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam ABD
Assoc. Prof., Gaziantep University, Faculty of Divinity, Department of Foundatıons of Islamıc Scıences, Department Of Qelam mustafaunverdi@yahoo.com ORCID: 0000-0002-2848-4073

theology. In this article, the analysis of the content of atheistic publications that merge in the anti-religious denominator and which are especially aimed at young people and the rationale of young people towards atheism has been examined. The study will help us to understand which motives the young people turn to atheistic views. For this, interviews were conducted with the qualitative research method and the factors affecting their beliefs were tried to be determined.

Keywords: Kalam, Atheism, Deism, Atheistic, Youth, Publication.

Özet

Din karşıtı akımlar geçmişte olduğu gibi günümüzde de gençlerin ilgi alanındadır. Bu şaşırtıcı veya olağanüstü görülmemelidir. Gençler, toplumda her zaman yeniliği, aykırılığı, değişimi, dinamizmi temsil etmiştir. Genç, sorgulayan, araştıran, tartışan demektir. Bu nedenle "ateizm yayılıyor, deizm ilerliyor" gibi sözler karşısında şaşırmamalıdır. Günümüzde gençlerin ateistik yayınlara ilgi göstermesi de şaşırtıcı değildir.

Çalışmamıza konu olan ateistik akımlar ateizm, deizm, agnostisizm gibi kurumsal dini reddeden ve değer anlayışını insan aklına ve doğaya indirgeyen niteliktedir. Bu düşünceye dayalı yayınların ortak noktaları şunlardır: Tanrı ve ahiret inancının reddi, Tanrı kavramının yozlaştırılması, din-ahlak ve din bilim ilişkisinin reddi, ilahi vahyin reddi, insanın mutlak özgürlüğü ve yetkinliğinin savunusu, sınırsız cinselliğin, farklı cinsel eğilimlerin ve tüketimin özendirilmesi.

Gençlerin söz konusu yayınlardan etkilenmemesi mümkün değildir. Gençlerin inanç dünyasında etkili olan başlıca kaynaklar bilimsel ve felsefi eserlerdir. Bunlar ilgilisi tarafından okunan yayınlardır. Din karşıtı yayınlar ve gençlerin ateistik eğilimi arasında ilişkiyi araştırdığımız bu çalışmada, gençlerin kişisel sorgulamalar ve bilimsel-felsefi okumalar neticesinde ateizm, deizm, agnostisizmi kabul ettikleri görülmüştür. Nasıl ki iman bir irade ve bilgiye dayanıyorsa, ateizm veya deizm de bir bilgi birikimi ve iradi tutuma dayanmaktadır. Bir kimsenin "ben ateistim, deistim" gibi tanımlamalarda bulunması onun belirli soruşturma, araştırma ve okumaları neticesinde ortaya çıkmaktadır.

Genel olarak ateizme yol açan faktörler psikolojik, sosyo-politik, felsefi ve tecrübi nedenlerdir. Sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan kent kültüründe dine yer bulmak zor görünmektedir. Özellikle gündelik hayatta herkesin geçim endişesiyle boğuşmak zorunda kaldığı şu dönemde, bireyler daha fazla haz ve konfor için sürekli çalışmak zorunda hissetmekte ve bu koşturmacada dinî ritüellere zaman ayıramamaktadır. Günlük hayatta etkin rolünü yitiren kurumsal din, yavaş yavaş sosyal hayattan ve akabinde bireysel hayattan çekilmektedir.

Ateist eğilimin psikolojik nedenleri arasında insanın dinin klasik ve geleneksel tarzını "sıradan", "sıkıcı" ve "özgürlüğü kısıtlayıcı" bulması vardır.

Kimi gençler seküler-ateist bir yaşam tarzını daha heyecanlı, özgün ve yaratıcı bulmaktadır. Modern insan serbest yaşam tarzıyla müthiş bir özgüvene sahipken, dindar insan gelenekten kopamaz, taşralı kalır. Bu neden örneğin, taşralı bir genç üniversiteye geldiğinde yanında getirdiği sosyo-kültürel bagajdan kurtulmak isteyebilir.

Ateizmin nedenleri arasında dikkat çeken hususlardan birisi de maddenin egemenliğinde bir dünyada dinin getirdiği yükten kurtulma duygusudur. Beş vakit namaz, oruç, zekât vs. dini ritüellerin yanı sıra inancın gerektirdiği hassasiyetlerle din bir külfettir. Genç bu yükü omuzlamaktan kaçıyor olabilir.

Gençlerin inanç dünyasını etkileyen ve onları sorgulamaya sevk eden en etkili unsurun internet olduğu görünmektedir. Sosyal medya aktörleri ve cemaatleri ile diğer internet yayınları genç zihinlerin şekillenmesinde birincil faktördür. Ancak bu, gençler üzerinde sadece internetin etkili olduğu anlamına gelmemelidir. Çoğu zaman internette başlayan araştırma, sorgulama ve eğilim basılı yayınların okunmasıyla bir inanca dönüşmektedir. Dolayısıyla şöyle bir sonuca ulaşılabilir: Gençlerin inanç dünyalarının şekillenmesinde internette dinî veya din karşıtı söylemin etkisi yüksektir. Ancak özellikle "ateist", "deist" gibi kurumsal dinin dışında bir kimliğin oluşması belirli okumalar neticesindedir.

Dikkat çeken bir diğer husus, diğer tüm kavramlarda olduğu gibi "ateist", "deist", "İslamcı" gibi kavramların içinin boşaltılması ve gençlerin bunları "farklı" olma adına –bilinçsizce- kullanmasıdır.

Ateistik eğilimde din karşıtı yayınlar dışında şu faktörler öne çıkmıştır: Öncelikle ateistik düşünceler dinî çevrelere tepkiyle ortaya çıkmaktadır. Son dönemde gerek ülkemizde gerekse dünyada yaşanan hadiseler gençleri dine karşı olumsuz etkilemiş görünmektedir. Dinî olduğunu iddia eden bir örgütsel yapının devlete hükmetme çabası doğrultusunda devlet içinde haksız kadrolaşması ve nihayetinde silahlı bir darbe girişiminde bulunması, bunun karşısında, muhafazakâr iktidarın adalet ve liyakat konusunda eleştiriye açık politikası gençlerin kurumsal dine tepki göstermesine neden olmuş görünüyor. Nitekim çalışmamızda yaptığımız mülakatta tüm gençler, çevrelerinde tepkisel ateizm olduğunu ifade etmişlerdir.

İkinci önemli etken sosyo-kültürel faktördür. Aydınlanma döneminde Batı'da Hıristiyanlık üzerinden dine yöneltilen eleştiriler genel anlamda tüm dinleri hedef alan bir niteliğe bürünmüştür. Modern dönemde seküler-hümanist dünya görüşü Aydınlanmanın pozitivist, hümanist, katı rasyonalist felsefi düşüncesinin tabii sonucudur. Böyle bir zihinsel arka plana sanayi toplumunun yoğun iş temposu (makineleşmiş insan) ve modern kent yaşamının dinamikleri eklenince, din adeta zihinlerden ve reel hayattan çekilmeye yüz tuttu. Din artık kıssalara, çoğu -neredeyse günlük hayatta karşılaşma ihtimali olmadığımız- fıkhî meselelere, rüya yorumlarına, tarikat-cemaat yapılanmalarına, ilahiyat tartışmalarına meze edilmiş

ve dinin insana vadettiği huzur ve saadet adeta giyotinin önüne boynunu uzatmış bir mahkûm gibi kurban edilmiştir. Genç için böyle bir kompozisyonda dini inanca ve ritüellere yer yoktur. Bilim onun dini; futbol, müzik ve sosyal medya gibi etkinlikleri ise günlük ritüelidir.

Gençlerin ateistik eğiliminde etkili diğer faktör kabul görme isteği, özgürlük arzusu ve özgün olma arayışıdır. Gelişen tekno-bilişim imkânları, sorgulama kültürü, modern yaşam tarzının dayattığı seküler hayat, din dilinin ve dinî düşüncenin kendisini güncelleyememiş olması gençlerin ateistik akımlara ilgi duymasının diğer nedenleri arasında görünmektedir.

Tüm bu gerekçelerle gençlerin ateistik eğilimleri dikkate alınmalı ve özellikle bunun sosyolojik sonuçları düşünülmelidir. Bu problem iman-küfür denkleminde değil, ahlak bağlamında ele alındığında gençlerin inanç dünyalarına hitap edecek çözümler üretilmesi kolaylaşacaktır.

Summary

Anti-religious currents are in the interest of young people today, as in the past. This should not be seen as surprising or extraordinary. Young people have always represented innovation, contradiction, change and dynamism in the society. Young; questions, researches and discusses. For this reason, he should not be surprised by the words such as "atheism is spreading, deism is advancing". It is not surprising that young people are interested in atheistic publications today.

Atheistic currents that are the subject of our study are of a quality that rejects institutional religion such as atheism, deism and agnosticism, reduces the understanding of value to human mind and nature. Common points of these thought-based publications are: The rejection of the belief in God and the hereafter, the degeneration of the concept of God, the rejection of the relationship between religion & morality and religion & science, the rejection of divine revelation, the advocacy of human absolute freedom and competence, the promotion of unlimited sexuality, different sexual inclinations and consumption.

It is not possible for young people not to be affected by these publications. The main sources that are effective in the belief world of young people are scientific and philosophical studies. These are the publications read by the relevant person. In this study, where we investigated the relationship between anti-religious publications and the atheistic tendency of young people, it was observed that young people accepted atheism, deism, agnosticism as a result of personal inquiries and scientific-philosophical readings. Just as faith is based on will and knowledge, atheism or deism is based on knowledge and voluntary attitude. The fact that someone makes definitions such as "I am an atheist, I am a deist" occurs as a result of his certain investigations, researches and readings.

The factors leading to atheism in general are psychological, socio-political and philosophical and experience reasons. It seems difficult to find a place in religion in the city culture that emerged with industrialization. Especially at this time when everybody has to struggle with subsistence anxiety in everyday life, he feels constantly working for more pleasure and comfort and cannot devote time to religious rituals in this rush. The corporate religion, which has lost its active role in daily life, gradually withdraws from social life and then individual life.

Among the psychological causes of the atheist tendency is that one finds the classic and traditional style of religion "ordinary", "boring" and "restrictive of freedom". Some young people find a secular-atheist lifestyle more exciting, original and creative. While modern people have great self-confidence with their free lifestyles, religious people cannot break with tradition and remain provincial. That's why, for example, when a peasant man comes to university, he may want to get rid of the socio-cultural heritage he brought with him.

One of the reasons of atheism is the feeling of getting rid of the burden of religion. Praying five times a day, fasting, zakat etc. In addition to religious rituals, religion is a burden with the sensitivity required by faith. The teenager may be avoid this responsibility.

The internet seems to be the most influential factor affecting young people's beliefs and makes them to question their belief system. Social media actors and other internet broadcasts are the primary factor in shaping their young minds. However, this should not mean that the only internet is effective for young people. Research, questioning and tendency, which started on the internet most of the time, turn into a belief by reading printed publications. Therefore, it can be concluded that: Religious or anti-religious discourse has a high impact on the shaping of young people's belief. However, the formation of an identity other than the institutional religion such as "atheist" and "deist" is the result of certain readings.

Another striking point is that, like all other concepts, concepts such as "atheist", "deist", "Islamist" are emptied and young people use them unconsciously to be "different".

Apart from anti-religious publications in the atheistic tendency, the following factors are prominent: First, atheistic thoughts emerge in response to religious environment. The recent events both in our country and in the world seem to have a negative impact on young people towards religion. It seems that an unfair staffing within the state and ultimately an armed coup attempt by an organization that claims to be religious, on the contrary the conservative government's policy that is open to criticism about justice and merit, in turn, caused young people to react to institutional religion. As a matter of fact, in the interview we conducted in our study, all young people stated that there is reactive atheism in their environment.

The second important factor is the socio-cultural factor. In the Enlightenment period, criticisms directed to religion over Christianity in the West have taken on a quality that targets all religions in general. The secular-humanist world view in the modern era is the natural result of the positivist, humanist, strict rationalist philosophical thought of Enlightenment. When the intense work pace of the industrial society (mechanized person) and the dynamics of modern city life were added to such a mental background, religion almost faced withdrawal from minds and real life. Religion has now become an appetite for parables, most of the fiqh issues, dream interpretations, sect-congregation structures, theological debates and peace and happiness promised by religion is almost sacrificed like a prisoner who extended his neck to the guillotine. There is no room for religious beliefs and rituals in such a composition for the young. Science is his religion; Its activities such as football, music and social media are daily rituals.

Another factor influencing the atheistic tendency of the youth is the desire to be accepted, the desire for freedom and the quest to be unique. Developing techno-informatics opportunities, questioning culture, secular life imposed by the modern lifestyle, and the fact that the language of religion and religious thought could not update itself seem to be among the other reasons that young people are interested in atheistic movements.

For all these reasons, the atheistic tendencies of young people should be taken into consideration and especially their sociological consequences should be considered. When this problem is handled in the context of morality, not in the faith-profanity equation, it will be easier to find solutions that will appeal to the faith worlds of young people.

Giriş

Gençler, bir toplumun geleceğinin habercisi niteliğindedir. Onların inanç, düşünce ve davranışları gelecekte bizleri neyin beklediğine dair ipuçları verir. Şüphesiz iyi bir gelecek istiyorsak, gençlerimizi inanç ve ideallerimiz doğrultusunda yetiştirmek zorundayız. Bu bağlamda eğitim kurumları, sosyal ve kültürel faktörler ile yayın faaliyetleri gençlere yön veren asli unsurlar olarak karşımıza çıkar. Gençlere yönelik yayınlar, dijital ve basılı yayın olmak üzere iki ana mecrada seyretmektedir. İnternet, sosyal medya ve video kanallarının ise sadece gençleri değil çocuk-yaşlı herkesi etkilediği aşikârdır.

Yirmi birinci asırda öne çıkan iki olgunun dünyevileşme ve tüketim olduğu düşünülürse, gençleri etkileyen yayınların da bu minvalde olması şaşırtıcı olmasa gerek. Her ne kadar hayata manevi bir bakış sunan ve yaşamın sadece bu dünyadan ibaret olmadığını savunan dini yayınlar yaygın bir şekilde varlığını sürdürse de bunun karşısında gençlerin düşüncelerini etkileyen ve "din karşıtı" denilebilecek önemli bir alanın olduğunu da hepimiz görmekteyiz. Nitekim genel

olarak dünyada ve ülkemizde gençlerin dindarlık ve inanç düzeylerinin aşağı yönde seyretmesi de bu tarz yayınların ve faaliyetlerin etkisinin yadsınamaz olduğunu göstermektedir.[1]

Ülkemizde 2016 yılında Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM) tarafından yayınlanan *Türkiye Gençlik Raporu*, gençlerin özellikleri ve kimlikleri itibariyle bir savrulma içerisinde oldukları, dinî ve ahlaki değerlerden uzaklaşmakta olduklarını göstermektedir. Araştırmada gençlerin kavramsal sorun yaşadıkları da görülmektedir. Zira kendisini "ateist" olarak tanımlayan ama namaz kılan, oruç tutan gençlerin yanı sıra "İslamcı" olarak tanımlayıp hiç namaz kılmamış olan gençler var. Ankette elde edilen verilere göre, ağırlıklı olarak gençler sigara, alkol ve madde kullanımını, serbest cinsellik ve eşcinselliği meşru görmektedir. Gençlerin din algısı zayıflamış ve dinî kurumlara güveni zedelenmiştir. Gençler bireyselleşmiş ve yalnızlaşmış hissetmelerine karşın, "her şeyi yaparım, buna hakkım var" anlayışına sahipler. Sınırsız tüketim hakkı ve özgürlük isteğindeler. Markayı önemsemekte ve anormal giyim tarzından hoşlanmaktadırlar. Rol modelleri bilim adamları, düşünürler, din adamları ve siyasetçiler değil, popüler öğelerden oluşmaktadır.[2]

Yeni nesildeki bu hızlı değişimin nedenleri arasında interneti ilk sıraya koyabiliriz. İletişim ve teknoloji çağında insanların temel bilgi kaynakları internet siteleri ve videolardır. Bunların herkes üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Sadece gençlerin değil, genel olarak herkeste görülen bireyselleşme, yalnızlaşma, sanallaşma ve internet bağımlılığı modern dönemin belirgin özelliğidir. Bizim bu noktada ilgilendiğimiz konu internette dinî ve din karşıtı içeriklerin gençler üzerindeki etkisidir.

Bilindiği gibi felsefede tek tanrı inancını ifade etmek üzere teizm, Tanrıyı inkâr görüşü ise ateizm olarak isimlendirilir. Kavramsal olarak ateizmden farklı olmakla birlikte kurumsal dinin reddi niteliğindeki akımları "ateistik" olarak isimlendirebiliriz. Çalışmamızda, özellikle ateizm ve deizmin başını çektiği din karşıtlığını "ateistik" ifadesiyle kullanacağız. Esasen deizm ve ateizm arasında yakınlık olduğu inkâr edilemez. Nitekim üniversite gençlerinin ateizm ve deizm algısıyla ilgili bir saha çalışmasında şöyle denilmiştir:

> "Araştırmamızdan ortaya çıkan sonuç, ateist ve deistlerin düşünceleri arasında tek fark, sanki Tanrı'ya inanıp inanmamaları konusuyla sınırlı gibi gözükmektedir. Ateistler Tanrı'nın varlığını kabul etmezken, deistler Tanrı'nın varlığına inanmaktadır. Deneklerin sahip olduğu inancın duygusal ihtiyaçlarla şekillendiği, entelektüel birer ateist veya

---

[1] Gençlerin inanç ve dindarlık durumlarına ilişkin araştırmalar için bkz. Fatma Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", *Mezhepler Tarihi Dergisi* 10/2 (Güz 2017), 535-536; Kenan Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", *İslami İlimler Dergisi* 12/3, (Güz 2017) (101/132), 104; Pew Research Center, "The Age Gap in Religion Around the World", (Erişim 15 Mart 2019).

[2] SEKAM, *Türkiye Gençlik Raporu* (İstanbul: Mayıs 2016) 6-7.

deist yerine dinden soğutulmuş, uzaklaştırılmış, dinle korkutulmuş bireyler oldukları ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda, vahiy dâhil din için önemli pek çok esasın bir kenara itilmesi, ateistlerin düşüncelerini desteklemiştir. Deistlerin semavî dinlere yönelttiği eleştirileri, ateistler de deizme yöneltmiştir. Vahye, mucizeye, ahiret hayatına yer vermeyen, Tanrı'yı evrene müdahale ettirmeyen bir anlayış (deizm), ateizme giden yolun yarıdan çoğunun kat edilmesine imkân tanımış olmaktadır."[3]

Bu makalede gençlerin inanç sorunları çerçevesinde ateistik eğilimlerinin nedenlerini tartışmak ve özellikle söz konusu eğilimlerin din karşıtı yayınlarla ilişkisini tespit etmek istiyoruz. Bu bağlamda din karşıtı yayınların hangi konularda belirginleştiğini inceleyeceğiz. Çalışmamızda yaşları 18-24 arasında değişen 21 lise ve üniversite öğrencisiyle yaptığımız mülakata yer vereceğiz. Ayrıca genel olarak ateizm ve deizmle ilgili yapılmış saha çalışmaları öncelikli başvuru kaynakları arasındadır.

1. Din Karşıtı Akımların Genel Özellikleri

Din karşıtı akımlar, mutlak olarak dine muhalif olan düşünce ve ideolojileri ifade etmektedir. Ateizm, deizm, agnostisizm, nihilizm gibi -her biri farklı anlam sahasına işaret etmekle birlikte- "kurumsallaşmış dini ve dinî mukaddesatı reddeden" tüm düşünce, inanç ve görüşler "dinî inancı inkâr ve din karşıtlığı" paydasında eşitlenebilir. Bu akımlar, temelde Tanrı ve ahiret inancının reddi niteliğindedir ve aşağıdaki ilkelerde birleşirler:

a. Hayat bu dünyadan ibarettir. Gerçeklik sadece algılanabilendir. Duyumsanabilen şeylerin dışında fizik ötesi varlık(lar) yoktur. Ölümden sonra başka bir hayat yoktur. Tanrı ve ahiret fikri ancak bireyin vicdani kabulüyle sınırlıdır.

b. Bilgi kaynakları sadece gözlem, deney ve rasyonel düşüncedir. Bunun dışında vahiy, ilham gibi test edilemez kanallar geçerli bilgi kaynağı değildir.

c. Dinler insanların ihtiyaçları, korkuları ve tarihsel kabullerinin birer parçasıdır. Dinler mitolojik döneme ait birer inançtır. Modern dönemde insanın tüm ihtiyaçlarını karşılamada bilim yeterli ve geçerli tek unsurdur.

d. İnsanlar evrimsel sürecin sonucu ve doğanın tabii bir parçasıdır.

e. Etik değerler ancak rasyonel düşünce ve tecrübelere dayalı olarak insan tarafından geliştirilmiştir. Ahlakın dinî referansları ve din-ahlak zorunlu ilişkisi kabul edilmez.

---

[3] Y. Sinan Zavalsız – Ensar Şahin, "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Haziran 2018), 598.

f. Hayatın amacı haz ve mutluluktur. Toplumun yararına (olacak işlerde) çalışmak bireyin en yüksek mutluluğudur.

g. Her hangi bir dinî grubun veya topluluğun üstünlüğü değil, bütün insanlığın birliği ve eşitliği esastır. Bir ırkın üstünlüğü veya ümmet fikri kabul edilemez.

h. Birey, düşünce ve davranışlarında özgürdür. İnsanın özgürlüğü sadece vatandaşlık yasaları ve evrensel insan hakları ile belirlenir. Bireyin hayatını inşa etmede dinin kuralları geçerli değildir.

Görüldüğü üzere din karşıtı akımlar, hayatı bu dünyaya indirger ve metafiziği kökten reddeder. Agnostisizm, hümanizm, deizm, sekülerizm, nihilizm, hedonizm gibi ateistik akımlar, farklı felsefi merkezleri olmakla birlikte, dinin reddi veya gereksizliği, insanın Tanrı'dan bağımsızlığı ve mutlak yetkinliği ve özgürlüğü ilkesinde birleşirler. Ateizm tüm inkârcı akımların şemsiye kavramıdır. Bununla birlikte literatürde bu düşünce biçimini ifade eden birçok kavram vardır: İmansız (faithless), din karşıtı (anti-eligious), teizm karşıtı (anti-theist), dinsiz (non-religious), ateist (atheist), mürted (apostate, deconvert), kilisesiz (unchurched), bağlı olmayan (unaffiliated), agnostik (agnostic), seküler (secularist), hümanist (hümanist), natüralist (natüralist), bilimci (scientist), septik (skeptic), bağımsız düşünceli (freethought). Bu kavramların aralarında farklar olmakla birlikte ateizmle din karşıtlığı paydasında birleşirler.[4]

Son yıllarda "new-atheism" şeklinde kavramsallaşan "Yeni Ateizm" akımı ise Richard Dawkins (1941-), Christopher Hitchens (1949-2011), Daniel Dennett (1942-) ve Sam Harris gibi isimlerin temsil ettiği çağdaş gruba işaret eder. Yeni-ateistler, bilimin insanlık için tek rehber olduğunu iddia etmekte ve bilimden ahlaki konular da dâhil olmak üzere pek çok konu da yol göstermesini beklemektedirler. Yeni ateistler dinin epistemolojik değerini kesinlikle reddetmekte ve hakikati bilimin tekeline vermektedirler.[5] Sonuçta din karşıtı akımların tamamı dinin hakikati ifade etmediği ve bu hususta sadece aklın ve algılanabilen şeylerin muteber olduğunu kabul etmektedirler.

2. Din Karşıtı Yayınlar

Din karşıtı akımların yayınları, belirli bir merkezden yönetilen yayın faaliyetini imlemez. Bu, genel olarak tüm dinlerin ve özelde İslam'ın aleyhine olan yayınlara işaret eder. Esasen din karşıtlığı, çeşitli platformlarda kendisini göstermektedir. Söz konusu yayınları dijital ve basılı olmak üzere iki ana kısma

[4] Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", 105. Geniş bilgi için bk. Frederic Henry Hedge, *Atheism In Philosophy and Other Essays* (Boston: Roberts brothers, 1884).

[5] Alper Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", *Diyanet Dergisi –Deizm, Ateizm, Nihilizm Kıskacında İnsanlık-* (Ankara: Ağustos 2017), 23-24.

ayırmak mümkündür. Basılı yayınlar arasında gençler bilimsel ve felsefi eserler, kültür, sanat ve edebiyat türü yayınlar ile kişisel gelişim, mistisizm, mizah, tarih vb. pek çok alanda yayına ilgi duymaktadır. Sosyal medya ve video kanalları ile internet ve dijital yayınlar, gençler üzerinde etkili olan diğer unsurlardır. Son yıllardaki araştırmalar internet kullanım oranlarının gittikçe arttığını ve gençlerin günlük belirli zamanlarını akıllı cep telefonu veya bilgisayar başında internette geçirdiğini ortaya koymaktadır.[6]

Çeşitli internet siteleri ve kimi sosyal medya hesapları binlerce takipçisiyle ateist propaganda niteliğini taşımaktadır. Bu siteler Tanrı inancının reddi, dinin bilime aykırılığı, şiddet kaynağı, kadına ikincil varlık statüsünü verdiği, günümüz dünyasında bir yeri/sözü olmadığı ve insanın ahlak için dine ihtiyaç duymadığı yönündeki söylem ve iddialarla gençlere etki etmeye çalışmaktadır. İnternette din karşıtı yayınlar çoğu zaman bir propagandaya dönüşebilmektedir. Bazen ateistik kitaplar çeşitli formatlarda ücretsiz yayınlanırken, bazen de sesli kitaplarla ilgilisine ulaşmaktadır. İnsanların bu eserleri ve fikirleri edinmeleri böylece kolaylaşmaktadır.

Din karşıtı akımların kendisini gösterdiği diğer alan basılı yayınlardır. Bunların arasında felsefi yayınlar doğrudan doğruya Tanrı fikri, evrimsel varoluş, din-bilim ilişkisi, kötülük problemi, din ahlak ilişkisinin reddi gibi konularda dinin aleyhine bir söyleme sahiptirler.

Yeni ateistlerin yayınları önemli gençlik yayınları arasında yer alır. Örneğin Richard Dawkins'in *Tanrı Yanılgısı* adlı kitabı defalarca baskı yapmıştır. Türkiye'de ateist görüşleriyle belirli bir grup üzerinde etkili olan Turan Dursun'un kitapları ateistik fikirlere ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Dursun'un eserleri Kur'an'ın çelişkileri ve Hz. Muhammed'in eleştirisi üzerinden ateizmi temellendirme çabasındadır.

Gençlerin ilgisini çeken diğer kaynaklar arasında bilim-kurgu, sanat, edebiyat, kişisel gelişim ve mizah türü eserler öne çıkmaktadır. Bunlardan "din karşıtı" olarak nitelenebilecek olanlar, dolaylı olarak dini olumsuzlar. Mesela mizahî yayınlarda doğrudan doğruya dinî kavram, kişi, sembol ve değerler konu edinilir. Hz. Muhammed'in karikatürünü yayınlayarak tüm Müslümanların tepkisini çeken ve bir mizah dergisi olan Fransız Charlie Hebdo, temel ilke olarak dinî düşüncenin reddi fikrine dayanır. Türkiye'de yayın yapan bazı mizah dergilerinin de dinî değerler konusunda pek dikkatli olmadığı bilinmektedir. Roman ve hikâye türü yayınlarda ise okuru bir bütün olarak etkileyen bir dil ve anlatım vardır. Okur, kitabı tamamladığında –muhtevaya göre- Tanrının gücü ve merhametine inancı sarsılabilir. Bazen dinin şiddeti teşvik ettiğine inanmaya

[6] Celal Hayır, "Lise Öğrencilerinin İnternet Ortamında Fazla Vakit Geçirme Nedenleri Üzerine Bir İnceleme: İstanbul Köy Hizmetleri Anadolu Lisesi Örneği", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/2 (2019), 523-524; Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK), "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması 2019", (Erişim Tarihi: 02.04.2020).

başlayabilir. Ahlakın dinle ilişkisi olmadığını düşünebilir. Mutluluğun mutlak özgürlükte olduğuna ve dinin insanın özgürlüğünü kısıtlayan bir engel olduğu fikrine kapılabilir. Edebiyat alanındaki yayınlar, ilgilisini dolaylı yönden kendi dünya görüşüne davet etmektedir. Örneğin Voltaire'in *Candide* (İyimserlik) adlı romanı, kötülük problemi üzerinden Tanrı eleştirisi yapmaktadır. Voltaire, romanında "Tanrı eğer istese daha iyi bir dünya yaratabilirdi ama öyle olmadığına göre… O halde Tanrı insanların icadıdır" fikrini işlemekte ve okura bu düşünceyi adeta telkin etmektedir.

Öte yandan sinemada ateist düşüncede olanların kendilerini daha huzurlu hissedeceği birçok filmle karşılaşmak mümkündür. "Mary and Max", "Man From Earth", "Baştan Sona Darwin: Creation", "Yalanın İcadı" gibi filmleri burada zikredebiliriz. Esasen film ve sinema sektörü çok boyutlu biçimde ele alınması gereken bir konudur. Bir filmin din karşıtı niteliği onun doğrudan doğruya Tanrı'yı reddetmesiyle değildir. Beyaz perdede veya ekranlarda dinî değerleri itibarsızlaştıran her türlü filmi buna dâhil edebiliriz.

Din karşıtı söyleme sahip yayınlar bazen doğrudan bazen dolaylı olarak dini hedef alabilmektedir. İster basılı isterse internet yayını olsun, din karşıtı söylem genellikle lafızcı, yüzeysel ve seçmeci bir okuma biçimine sahiptir. Anlam ve hikmet dolu dinî naslar yerine, halk arasında yaygın rivayetleri zayıf ve uydurma olup olmadığına bakmaksızın kullanabilmektedir. Ayet ve hadislerin arka planını ve tarihsel zeminini, hikmet ve maksatlarını dikkate almamaktadır. Bu nedenle okuyucuyu yanıltabilmektedir. Mukaddesâta dair unsurları istihzâî biçimde mizah konusu yapabilmektedir. Dini mitolojiyle eşitlemekte ve dinî bilgiyi geçerli kabul etmemektedir. Din ile şiddeti ve terörü özdeşleştirmektedir. Kadının İslam'da değerli olmadığı iddiasından hareketle salt feminizmi olumlamaktadır. Dine ilişkin böylesine olumsuz bir dil ve söyleme sahip din karşıtlığı, daha çok internet mecrasında gençlerin dünyasına girmekte, önce onların zihinlerini bulandırmakta, sonra da kalplerini soğutmaktadır. Dinî konularda doğru bilgiye ve tatminkâr açıklamalara sahip olmayan genç, bu sürecin sonunda kendisini dinin onaylamadığı bir çizgide bulabilmektedir.

3. Muhteva Yönünden Din Aleyhindeki Yayınlar

3.1. Tanrı ve Ahiret İnancının Reddi

Hayatı bir bütün olarak dinî bir düzlemde okuyan mümin, tüm varlık âlemini Tanrı'nın yarattığına, âlemde bir gaye ve düzen olduğuna, insanın bu düzenin içerisinde belirli bir sorumluluğu olduğuna ve yapıp ettiklerinin hesabını vereceği bir ahiret hayatına iman eder. Buna karşı adı ne olursa olsun, hayatı sadece bu dünyadan, varlığı da sadece duyumsanabilen varlıklardan ibaret kabul eden düşünceler, Tanrı ve ahiret inancını reddetmektedirler. Özellikle felsefi nitelikte kabul edilebilecek eserler, varoluşu anlamlandırmada bir metafizik varlığa yer

vermezler. Aslında sadece bir ateist değil, agnostik, seküler veya hümanist biri de bu fikre yaslanır. Onun dünya görüşünde Tanrı ve ahiret kavramlarına yer yoktur.

Richard Dawkins'in *Tanrı Yanılgısı* adlı eseri, Tanrı inancını ve dinlerin kökenini sorgulama niteliğindedir. Genellikle Hıristiyan geleneği üzerine kurulu olan kitapta Dawkins, Thomas Aquinas'ın Tanrı'nın varlığına ilişkin delillerine karşıt argümanlar sunmaktadır. Dawkins eserinin sonunda din karşıtı düşüncenin propagandası bağlamında ateist, hümanist ve seküler düşünceyi temsil eden enstitü, dernek ve diğer örgütlerin iletişim bilgilerinden oluşan bir liste sunmaktadır.[7] Richard Dawkins, *The Magic of Reality* (*Gerçeğin Büyüsü*) adlı kitabında ise evrenin işleyişini tamamen bilimsel bir düzlemde ortaya koymaya çalışır ve Tanrı fikrini reddeder. Dawkins, bu kitabında dini, insanların bilgisizliklerinin ve korkularının ürettiği bir inanç olarak tanımlar ve kendisine ibadet edilmesini isteyen Tanrı'ya değil, gerçeğin büyüsüne inanmamızı ister. Ona göre bir şeyi mucize olarak adlandırmak "anlamamak" demektir. Geçmişte insanlar tabiat olaylarını bir nevi büyü olarak kabul ediyor ve anlayamadıkları konuları bir yüce güce isnat ediyorlardı. Ancak artık insanın tabiatı anladığı bir çağda, mitolojiye değil, gerçeğin büyüsüne inanması gerekir.[8]

Çağdaş ateist düşünürlerden Christopher Hitchen'ın *God Is Not Great* adlı kitabı dinlerin insanlığın zararına olduğu, metafiziksel iddialarının temelsizliği, sağlıklı olmayan dini söylemin tehlikeleri, tasarım delilinin geçersizliği, Kur'an'ın öğretisini Yahudi ve Hıristiyan mitlerden ödünç aldığını, mucizelerin mitolojik hikâyeler olduğunu savunmaktadır.[9]

Öte yandan tüm kozmik sistemi idare eden bir yaratıcı kudret inancına karşın, bilimi kutsayan ve rastlantısallığı savunan görüş, Tanrı fikrini olumsuzlayan düşüncelerden birisi olarak kabul edilebilir. Örneğin Leonard Mlodinow *Ayyaş Yürüyüşü* adlı kitabında insan hayatını yönlendiren şeyin tamamen kendi iradesi dışındaki binlerce rastlantısallık olduğunu savunur. Tesadüflerin insanı nereye götüreceği bilinemeyeceği için, insanın tüm olasılıkları hesaplayıp ona göre başarıya odaklanması gerekir. Mlodinov'un tüm bu anlatımında Tanrı veya metafizik bir varlığa yer verilmemektedir.

Türkiye'de din karşıtı söylem denilince ilk akla gelen isimler olan Turan Dursun, İlhan Arsel, Muazzez İlmiye Çığ ve Arif Tekin gibi yazarların yanı sıra, son dönemde Türkiye'de ateizmin tanımı, temellendirmesi ve savunusu niteliğindeki eserler de dikkatlerden kaçmamaktadır. Tufan Çelebi'ye ait *Ateizm: Teori ve Pratik* ve Aydın Türk'ün kaleme aldığı *Ateizmi Anlamak* kitapları burada anılmaya değerdir.

---

[7] Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Melisa Miller, Barbaros Efe Güner - Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2006), 330, 359.
[8] Richard Dawkins, *The Magic of Reality* (New York: Free Press, 2011), 7-259.
[9] Christopher Hitchen, *God Is Not Great* (London: Atlantic Books, 2008), 15-295.

3.2. *Tanrı Kavramının Yozlaştırılması*

İslam kelamı açısından Allah, zatı ve sıfatları bakımından eşsizdir. Onun mahlûkat ile ilişkisi yaratan ve yaratılan ilişkisidir. Âlemde hiçbir varlık ona denk değildir. İnsanlara nispet edilen ve noksanlık çağrıştıran nitelemeleri Allah için kullanmak mümkün değildir. Ancak gençlik yayınlarında görülen problemlerden birisi Tanrı kavramının yozlaştırılmasıdır. Basılı yayın, internet ve sinemada bu tür kullanımlara rastlamak mümkündür. Kimi zaman bilim-kurgu, kimi zaman fantastik yayınlarda kendisini gösteren bu tür yayınlar, İslam'ın sunduğu Allah inancıyla örtüşmez. Bu yayınların gençlerin zihin dünyasında Tanrı fikrinin sıradanlaşması ve itibarsızlaşmasına yol açtığı inkâr edilemez. "Son Tanrıça", "Melez Tanrıça", "Tanrının kızı", "Tanrı Öldü mü", "Tanrı Kadın", "Tanrı Tükürünce" adlı gençlik serilerinin yanında "Yunan Tanrıları Ergenlere Karşı", "Tanrılar Çıldırmış olmalı", "Tanrı Uyuduğunda", "Pis Tanrı" gibi sinema filmleri de Tanrı kavramının gelişi güzel kullanıldığı örnekler arasındadır.

3.3. *Din-Ahlak İlişkisinin Reddi*

Kur'an ahlakı temellendirmeye ve insanda olumlu ahlaki davranışı geliştirmeye yönelik bir çağrıdır. İman ve ibadetlerin özünde yer alan unsurun ahlaki davranış olduğu söylenebilir. Ahlak ve din iç içedir. Tüm ibadetler bu ilişkiyi temellendirmek içindir. Ahlakın metafizik temelleri, onu göreceli olmaktan çıkarır. Ahlakın dinle ilişkisi, onu insanın vicdanına terk etmemek ve normatif bir düzeye çıkarmaktır. Mümin her zaman, her yerde ve herkese karşı ahlaki davranmalıdır. Dolayısıyla din ve ahlak zorunlu ilişkisi, dinin temel iddiaları arasında yer alır.

Şüphesiz "ahlaklı olmak" sadece dine mensup olanlara ait bir olgu değildir. Bununla birlikte ahlakın dinden soyutlanması, onu insanların vicdanına bırakmak anlamına gelir. Mamafih sosyo-kültürel çevre, eğitim durumu, fıtrat, menfaat gibi faktörler, ahlaki davranışın sürekliliğini ve etkinliğini olumsuz etkileyebilir. Bu yüzden ahlakın dinle ilişkilendirilmesi ona belirli bir standart ve güç kazandırır.

Din karşıtı akımların temerküz ettiği hususlardan birisi ahlakın dinden bağımsız olduğudur. Buna göre modern dönemde insan aklı ve vicdanı doğruyu bilebilecek ve ahlakı işletebilecek bir durumdadır. Bunun için herhangi bir dine inanmaya gerek yoktur. Örneğin Walter Sinnot Armstrong'un *Tanrısız Ahlak* adlı eseri bu iddiayı savunmaktadır. Armstrong, herhangi bir inançla kayıtlı olmaksızın, mutlak olarak ahlakın dinden bağımsız olduğunu ve hatta bir ateistin dindardan daha ahlaklı olabileceğini kanıtlamaya çalışır. Din karşıtı olması bakımından sık sık ateist, agnostik ve seküler olan kimseleri aynı paydada anan Armstrong, "ateistler ahlaksız değildir" mottosunu işler.[10] Dinin en temel amacı ahlak, eğer dinden

[10] Walter Sinnot Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, çev. Atilla Tuygan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012).

bağımsız, mutlak olarak akla ve tecrübeye dayandırılırsa, elbette din fikrine ve Tanrı inancına gerek kalmayacaktır.

3.4. Din-Bilim İlişkisinin Reddi

Dinî önermeler öncelikle ilahi bilgi üzerine kuruludur. Gerek tarih gerekse tabiata ilişkin bilgiler vahyin muhtevasında hatırı sayılır oranda yer bulur. Kıssalar, yer, gök ve âleme dair ayetler bu türden bilgiler içerir. Modern dönemde ateistik akımlar, Tanrı fikrini insanın icat ettiği ve dini anlatımların da mitolojik unsurlardan ibaret olduğunu savunurlar. Aydınlanma dönemi ile birlikte bilim, dinden soyutlanmış dünya görüşünün temelidir. Özellikle XIX. yüzyıl, Batıda dinin bilim adına hayatın her alanından söküp atılma çabalarının olduğu dönem olarak görülebilir. Bu dönemde din ve bilimin konumu şöyle özetlenmiştir: Bilim akla, din ise vicdana aittir.

Ernest Renan 1883 yılında Sorbonne'da *L'Islamisme et la Science* (İslam ve Bilim) adlı konferansında, Müslümanların hiçbir şekilde bilime bir şey sunmadığı ve İslam'la bilimin uzlaşmayacağını, İslam'ın bir din olarak bilimsel düşünceye karşı olduğunu, Müslümanların da bilim ve felsefe yapacak kabiliyetleri olmadığını iddia etmişti.[11] Bu, uzun süren tartışmaların fitili olmuştur. Zira bir yandan dinin yanında yer alanlar İslam'ın bilime mani olmadığını savunmaya çalışırken, diğer yandan dinin karşısında yer alanlar İslam'ın bilimsel düşünceye engel olduğu görüşündedirler.

Günümüzde din, bilim ve felsefe alanındaki yayınlarda güçlü bir din karşıtlığı gözlerden kaçmaz. Buna göre "madde" tek gerçeklik, "evrim" bu gerçekliğin ideolojik temelidir. Richard Dawkins, Christopher Hitchens, Daniel Dennett ve Sam Harris gibi "yeni ateistler" bilimin insanlık için tek rehber olduğunu iddia etmekte ve bilimden ahlaki konular da dâhil olmak üzere pek çok konuda yol göstermesini beklemektedirler. Onlara göre din bir bilgi kaynağı değil, mitolojik anlatıdan ve sanılardan ibarettir. Bilim ise test edilebilir ve duyumsanabilir nitelikte olduğundan insan hayatına katkı sağlayacak olan yegâne verileri sunar. Evrim, varoluşu açıklayan en önemli teoridir. Artık bundan sonra tabiatın yaratıldığı fikrine gerek kalmamıştır. Görünen o ki din karşıtı olanlar bilimin prestijinden yararlanarak, dini mitolojiyle ilişkilendirmekte ve dinî düşünceyi itibarsızlaştırmaya çalışmaktadır. Onlar dinin epistemolojik değerini kesinlikle reddetmekte ve hakikati bilimin tekeline vermektedirler.[12]

Henüz Türkçeye çevrilmemesine rağmen Türkiye'de belirli bir okuyucu kitlesine ulaşan John Brunner'a ait *The Crucible of Time* adlı romanı, bilimin

[11] Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan* 2 (1996), 6; Cemal Aydın, "Türk Bilim Tarihi Yazımında 'Din' ve 'Bilim' İlişkisi: Osmanlı Örneği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/4 (2004) 29-44.

[12] Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", 23-24.

egemenliği ve nihai olarak bilimin dine galip geleceği konusunu işlemektedir. Keza Mick Farren'a ait *The Armageddon Crazy* adlı roman, dini şiddet ve köktencilikle ilişkilendirerek "dincilerin hükümranlığını bir nevi kıyamet" olarak kodlamaktadır. Tom Flynn'ın *Galaktik Meditasyon* adlı kitabı da dini akıl dışı ve zararlı bir mitoloji şeklinde tanımlamaktadır. James P. Hogan'ın *Hayat Verenin Kodu* adlı kitabı bilim ve din çelişkisini işleyen bir bilim-kurgu kitabı niteliğindedir.

İnsanın varoluşunu evrimle açıklayan, hayatı sadece görülür varlıklarla sınırlandıran, bilgiyi deney ve gözleme hasreden yayınlar, dini geçerli bir bilgi kaynağı kabul etmeyerek onu kökten reddetmiş olmaktadırlar. Bu tarz yayınlara dergi ve kitaplarda olduğu gibi sosyal medya hesapları, internet siteleri ve video kanallarında sıkça rastlamak mümkündür. Özellikle Kur'an'ın insan, tabiat ve tarihe ilişkin ayetleri ile peygamberimize nispet edilen tıp ve astronomi ile ilgili rivayetler –ki bunların çoğu zayıftır- üzerinden din-bilim çatışmasının ileri sürüldüğü görülmektedir. Son dönemde din karşıtı söylemin merkezileştiği noktanın burası olduğu görülmektedir.

Şüphesiz Kur'an bir bilim kitabı değildir. Dolayısıyla ondaki kozmik sistemle ilgili ayetleri bilimin süzgecinden geçirmek gereksizdir. Vahyin ilk muhataplarının bilgi seviyeleri ve kavramları dikkate alınarak şekillenen ayetlerden genel geçer teoriler üretmek veya bunları güncel bilimin verileriyle test etmek gereksiz bir çabadır. Zira Kur'an bir hidayet rehberi olup, amacı insanlara bilimsel keşifler sunmak değildir. Bu nedenle söz konusu ayetleri bilimsel veri kaynağı olarak değil, tefekkür vesilesi kabul etmenin daha isabetli olduğu kanaatindeyiz.

3.5. Kur'an'ın İlahi Oluşunun Reddi

Kur'an-ı Kerim bir Müslüman için mukaddes bir değerdir. Kur'an İslam dininin ana kaynağıdır. İslam mümini son ilahi kelam olan Kur'an'ın Hz. Peygamber'den günümüze değişmeden ulaştığına inanır. İslamî gelenek bu inançta tereddüt etmez. Din karşıtı yayınların odağında yer alan başlıca unsurlardan birisi tam da bu noktadır. Kur'an'a yönelik eleştiriler, ateistik akımların ortak paydasıdır. Söz konusu eleştirileri iki kısma ayırabiliriz. Birincisi Kur'an metninin içerik bakımından tenkidi, ikincisi ise metnin günümüze aslıyla ulaşmadığı yönündeki tenkitlerdir.

İlk baskısı 2000 yılında yapılan ve Arif Tekin tarafından yayınlanan *Kur'an'ın Kökeni* adlı çalışmada yazar Kur'an'ın tarih boyunca insanlar tarafından ortaya atılan yasaların ve dinî inançların toplamı ve özeti olduğu iddiasındadır.[13] Söz konusu eser Kur'an ayetleri başta olmak üzere, hadis, tefsir ve İslam tarihi kaynaklarına dayanan rivayetler üzerine kurulmuştur. Eserde İslam âlimlerince getirilen açıklamalara hiç yer verilmemiş ve ilmi bir çalışmada olması gereken

[13] Arif Tekin, *Kur'an'ın Kökeni* (İstanbul: Berfin Yayınları, 3. Basım, 2009), 18.

objektiflik kriteri dikkate alınmamıştır. Ayrıca rivayetlerin seçmeci biçimde alınması ve bazen uzun bir rivayetin sadece bir kısmının kitaba dâhil edilmesi okuyucu belli bir görüşe odaklama çabasının sonucu olarak görülebilir.

Hindu düşünür Swami Dayananda Sarawati'nin (1824-1883) *Kur'an Eleştirisi* 2018'de Türkiye'de yayınlamış olup, Kur'an'ın ilahi bir kelam olmadığı iddiasındaki bir eserdir. Dayananda Kur'an hakkındaki düşüncesini şöyle ifade eder:

> "Şüphesiz bu kitapta, az da olsa, hak ve hakikate uygun olan ve *Veda*'ların öğretisine aykırı olmayan bilgiler mevcuttur. Bunları, taassuptan ve tarafgirlikten kendini arındırmış hakkaniyet sahibi herhangi biri gibi, ben de kabul ederim. Ancak bunlar bir yana bırakıldığında, Kuran'da cehalet mahsulü olan, hak ve hakikat duygusunu zedeleyen, toplumun huzurunu tehlikeye atan, kavgayı teşvik eden ve acılara yol açan pek çok unsur bulunmaktadır. Ayrıca Kuran'ın tekrarla dolu ve bulanık üslubu, felsefi bir kitaba yakışır nitelikte değildir."[14]

Dayananda'nın Kur'an eleştirisi üç noktada özetlenebilir: Kur'an vahiy kaynaklı değildir, Kur'an'daki Tanrı tasavvuru keyfî, tarafgir ve sadist/şiddet eğilimlidir, Kur'an'ın hükümleri adil ve gerçekçi değildir.[15] Onun eleştirileri basit ve sade bir akılcılıkladır. O daha çok Kur'an'ın sunduğu Tanrı kavramını kendi sosyo-kültürel anlayışı ile bağdaştıramamış görünmektedir. Ayrıca ilgili ayetleri lafız merkezli okumadan kaynaklanan bir yanılgıdadır. Örneğin *"Her kim Allah'a güzel bir borç verir, Allah o borcu misliyle artırarak geri öder"*[16] ayetine yönelttiği eleştiride Allah'ın insanlardan borç isteyecek kadar aciz bir varlık, serveti tükenen müflis bir tüccar gibi olamayacağı şeklindedir.[17] Hâlbuki bu ayet İslam geleneğinde "Allah yolunda malını ve canını feda etme" şeklinde anlaşılmıştır. İslam'da Allah'ın isimlerinden birisi "zengin ve başkasına muhtaç olmayan anlamına gelen Gani'dir.[18]

Diğer taraftan insanlar içinde bulundukları sosyo-kültürel şartlardan etkilenirler. Bundan dolayı Kur'an'ın bazı ayetleri, ilk planda onlara aykırı görünebilir. Mesela Swami *"Ey peygamber hanımları! Sizden kim, açık bir hayâsızlık ve ahlak dışı bir davranışta bulunursa, ona iki kat azap edilir ve bu da Allah'a pek kolaydır"*[19] mealindeki ayeti eleştirirken "Kadınların iffetsizliğinden erkekler de sorumludur.

---

[14] Sevan Nişanyan-Can Başkent, *Swami Dayananda Saraswati'nın Kur'an Eleştirisi*, çev. Sevan Nişanyan-Can Başkent (Y.y.: Propaganda Yayınları, 2018), 175.

[15] Cemil Kutlutürk, "Hindu Düşünür Dayananda Sarasvati'nin Kur'an'a Yönelik Eleştirileri", *Milel ve Nihal* 15/1 (2018), 42-51.

[16] el-Bakara 2/245.

[17] Nişanyan, *Saraswati'nın Kur'an Eleştirisi*, 53.

[18] en-Nisa 4/131.

[19] el-Ahzâb 33/30.

Kadınları iki misli ceza görürken Muhammed de cezalandırılacak mıdır?"[20] şeklinde bir eleştiri getirir. Bu eleştiri suçun bireyselliği ilkesine aykırıdır. Ayet normal şartlarda suçun misliyle cezalandırılması ilkesinin, "insanların sorumlulukları onların mevkilerine göre derecelendirilir" bağlamında okunmasına işaret eder ve hayâya davet eder. Swami'nin eleştirisi muhtemelen kadim Brahman Hukuku'nda "kadın evlenmeden önce babasının, evlendikten sonra kocasının, dul kalınca oğullarının velayetindedir"[21] ilkesine dayanmaktadır. Şüphesiz İslam geleneğinde suçun bireyselliği ilkesi gereği, kadının işlediği suçtan kocası sorumlu tutulmayacaktır. Burada bir metne getirilen eleştirilerin kültürel farklılıktan kaynaklanan niteliği gözler önündedir.

Kur'an'ın muhtevasına yönelik bu eleştirilerin dışında, Kur'an'da anlatılan kıssaların mitolojik unsurlar olduğu ve bunların diğer dinlerin anlatılarından alındığı da iddia edilmektedir. Örneğin Christopher Hitchens *God Is Not Great* adlı kitabında Hz. Musa, Hz. İbrahim, Hz. Nuh ve Cebrail'e dayalı öğretiler daha önce diğer kitaplarda da anlatılmıştı. Hitchens, farklı İslam ülkelerinde Arapça dinî ritüellere katıldığını ve sonunda tüm Müslümanların köktenci olduğu ve dinin tehlikeli bir inanç olduğunu tecrübe ettiğini ifade etmektedir. Kur'an metninin muhteva olarak önceki dinlerden alıntı olduğu iddiasını diğer kitaplara benzerliklerle savunmaktadır.

3.6. Mutlak Özgürlüğün ve Yetkinliğin Savunusu

İslam düşüncesinde özgürlük müstakil bir kavram halinde yer almamasına karşın, kader konusunda "insanın irade hürriyeti" bağlamında ele alınır. Kur'an, genel olarak insanın irade özgürlüğüne sahip olduğunu ve inanç ve davranışlarında sadece yaratıcısına hesap vereceğini haber verir. Esasen tevhit kelimesi "Lâ" ile başlayarak insanın her şeyden özgürleştirirken, "illallah" ile tamamlanarak Allah'ı istisna eder. Böylece insan Allah'ın dışından her şeyden ve herkesten özgürleşir. Bu, mutlak özgürlüğün reddi anlamına gelir. İnsan iman ve küfür, hayır ve şer, iyi ve kötü ikileminde tercihlerinin hesabını öte dünyada verecektir.

İslam dini, insanın huzur ve mutluluğu için çeşitli emir ve yasaklar getirir. Böylece hayat belirli kurallarla sınırlandırılır. Nihilizm bu kuralların reddi anlamındadır. Gençlik yayınlarına yansıyan bu anlayış "Artık Özgürüm", "Özgürlük Çocukları", "Büyük Özgürlük" gibi spot isimlerle kitapların kapaklarında yer bulurken, gençlere "Sen kendin yeterlisin", "Kendi kendine yetersin", "Kimseye boyun eğmek zorunda değilsin" gibi mesajlar vermekte ve

---

[20] Nişanyan, *Saraswati'nın Kur'an Eleştirisi,* 144.

[21] Mahmud Es'ad b. Emin Seydîşehrî, *Hukuk İlmi Tarihi*, "Kadim Brahman Hukuku-1", ed. Hasan Özket, çev. Veysel İpekçi (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332), http://medhaldergi.com/oku.php?makaleno=110 (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2019).

onları bazen ahlaki değerlerden, bazen de bireysel ve toplumsal sorumluluklardan soyutlamaktadır. Bu seküler söylem "Allah'ın izniyle", "Allah'a tevekkül et", "Allah'a dayan" gibi dini referanslara kapalıdır.

Kendi kendine yeterlilik duygusu, gençlerin dünyasında gittikçe yayılmaktadır. Kur'an'ın istiğna dediği bu hali, aslında insanın Allah'tan kopuşu ve yalnızlaşması anlamına gelir: *"İnsan nefsi azar/azmanlaşır; kendini kendine yeter (müstağni) saymakla..."*[22]. İnsanın kendisini mutlak özgür, hâkim, kudretli ve yetkin görmesi Kur'an'a göre firavuna ait niteliklerdir. Firavun halka *"Sizin en yüce efendiniz benim!"*[23] diyordu. İslam istiğna ve tekebbür yerine Allah'a inancı ve teslimiyeti ifade eden acziyet, tevazu ve fakr gibi duyguları idealize eder: *"Ey İnsanlar! Hepiniz Allah'a muhtaçsınız. Allah ise hiç kimseye ve hiçbir şeye muhtaç değildir."*[24] Bu, insandan davranış özgürlüğünü almaz. Bilakis insanın helal-haram sınırlarında özgür bir varlık olduğunu ve kendisine lütfetmiş olduğu nimetlerden dolayı Rabbine şükreden bir varlık olmasını ister. Bu yüzden İslam'a göre insan-tabiat ilişkisi bir emanet ilişkisidir. İnsan kendi nefsine bile malik değildir. Bu sebeple ona zarar veremez, onu istediği gibi rastgele, heva ve hevesi doğrultusunda kullanamaz.

Gençlerin ilgisini çeken yayınlar arasında ilk sıralarda yer alan Osho (Chandra Mohan Jain) Uzakdoğu mistisizminin tipik bir temsilcisi niteliğinde, insanı mevcut dinî kurumlardan özgürleştirme çabasındadır. Yayınlarında insanın benliği, özgürlüğü, özgür cinsellik, Tanrı inancının gereksizliği, dinî kuralların insan için zararlı olduğu, sevginin yüceliği gibi spritüel söylemle gençlerin dünyasında yer edinmektedir. Osho'nun nihilist ve hedonist dünya görüşü niteliğindeki eserleri, insanı dinin kurallarından bağımsızlaştırmaya ve benliğin sınırsız özgürlüğüne kavuşturma çabasındadır. Onun eserlerinde hayata hükmeden Tanrıya yer yoktur. Bilakis insan kendi yetkinliğiyle hayatta var olmalıdır. İnsanı mutlu edecek olan, dinin ve toplumun yargılarını aşmak, kendi iç dünyasını gerçekleştirmek ve mutlak özgürlüğü yaşamaktır. Osho, özgürlüğüne düşkün ve enerjisiyle sınırsız istekleri olan gençlerin dünyalarında karşılık bulmaktadır. Zira onun pek çok yayını Türkçeye çevrilmiş ve sürekli olarak en çok satanlar listesinde yer almıştır. Ayrıca internette Osho'nun bazı kitapları PDF formatında ücretsiz yayınlanmaktadır.

Bireysellik ve toplumsal normlara karşı çıkma, kökleri dine dayanan örf ve adetleri reddetme, yine bu yayınların telkin ettiği duygular arasındadır. Örneğin Franz Kafka'nın *Dönüşüm* adlı romanı, bireyin kendisini özgür bir varlık olarak hissettiği andan itibaren topluma yabancılaşmasını konu edinir. Burada toplumsal normlar bütünüyle olumsuzlanır. Aile ve toplum zincirini kır(a)mamak köle olarak yaşamaktır.

[22] el-Alak 96/6-7.
[23] en-Nâziât 79/24.
[24] el-Fâtır 35/15-17.

Kadınların feminist düşünceye özendirilmesi ve İslam'ın kadın algısının reddi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu konuda sayısız yayının olduğu bilinmektedir. Örneğin Margaret Atwood'un *Damızlık Kızın Öyküsü* adlı romanı temelde dinin kadın algısına yönelttiği karşı söylem ve satır aralarında verdiği güçlü feminist mesajlarla etkileyicidir.

Esasen kişisel gelişim kitaplarında da telkin edilen genel olarak insanın mutlak yetkinliğidir. İnsana özgüven kazandırma çabasındaki kişisel gelişimci, varlığa hükmeden güç olarak Tanrı yerine "akıl ve ego", hayatın amacı noktasında "Allah'ın rızası" yerine "haz ve mutluluk", insanı huzurlu kılan ibadetler yerine "yoga, meditasyon vs.", hayatı inşa eden dinî idealler yerine "en yüksek başarı" gibi söyleme sahiptir. Anthony Robbins'in *Sınırsız Güç* adlı kitabı, insanı kazanma, zengin ve mutlu olma yolunda motive etmek isterken tamamen kendi gücüne odaklamaktadır. Keza Dale Carnegie'nin *İçinizdeki Lider* adlı kişisel gelişim kitabı insana ihtiyacı olan gücünü ve motivasyonun kendinde saklı olduğu söylemine dayanıyor. Yaratıcıya tevekkülden ve O'na dua etmekten hiç söz etmeyen bu tür kişisel gelişim kitapları adeta seküler dünya görüşünü dayatmaktadır.

3.7. Sınırsız Cinselliğin ve Farklı Cinsel Yönelimlerin Özendirilmesi

Gençlik, insan hayatının en enerjik yılları kabul edilir. İnsanın öfke ve şehvet gücü gençliğinde en yüksek düzeyde kendisini gösterebilir. Şehvet gücü ya da cinsel istek, insanın yaratılışında olan ve neslin devamını sağlayan duygudur. İslam bu duygunun iffet ahlakıyla gerçekleştirilmesini ister. Bu yüzden İslam, hayatın hangi evresinde olursa olsun, insanlar arası ilişkileri belirli bir düzleme oturtur ve helal-haram sınırıyla insanın hareket alanını daraltır. Aslında bu, insan ve toplumun huzuru için getirilmiş bir standarttır. Örneğin bir kadınla erkeğin hangi durumlarda birlikte olabileceği, hangi erkek ve kadının bir birine helal olduğu dinde net biçimde açıklanmıştır. Nikâh akdine dayalı olarak kurulacak aile yuvası İslam'ın emrettiği ve idealize ettiği yoldur. Akrabalık ilişkilerinde herkesin bir sınırı vardır. İnsanların bunlara uyması sadece vicdani değil, aynı zamanda dinî ve ahlaki bir sorumluluktur. Bu sorumluluk insan fıtratına uygun olan ve nihai olarak insanı mutlu edecek olan ilkedir.

Gençlik yayınlarında cinselliğin ön plana çıkarıldığı malumdur. Dünyevileşme ve tüketim çağında, en kolay müşteri bulan ürünler arasında cinsel içerikli yayınların olduğu müsellemdir. Bunların kadın-erkek ilişkisinde dinî ve ahlaki yargıların sorumsuz bir biçimde itibarsızlaştırıldığı bilinmektedir. Nikâhsız ilişkilerin özendirildiği ve "ensest" ilişkilerin sıradanlaştırılıp adeta normalleştirildiği yayınlar, yaygın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Gün geçmiyor ki "Ahlaksız Aşk", "Ahlaksız Teklif", "Ahlaksız Adam", "Ahlaksız Hayatlar", "Karışık Aşk", "Benim Hetero Sevgilim", "Bana Abi Deme", "Üvey Aşkım", "Spank Me Daddy", "İlk Eşcinsel İlişkim" gibi isimlerin çeşitli yayınlarda boy

gösterdiğini görmemiş olalım. Söz konusu yayınlarda "cinselliğini özgürce yaşa" duygusu aşılanmakta ve gençler "cinsel özgürlük" adına dinî sınırları reddetme eğilimine girmektedir.

İnternette cinsel ve pornografik bir saldırıya maruz kalan genç cinsel özgürlük, ensest ilişki, eşcinsellik propagandasının içinde buluverir kendisini. Örneğin eşcinsellik, Türk sinemasının son çeyrek asrına damgasını vurmuş hemen tüm filmlerinde, başat aktörler tarafından temsil edilmektedir. Özendirici ve sempatik bir şekilde perdeye yansıyan eşcinsel karakterler açıkça eşcinselliği normalleştirmekte hatta teşvik etmektedir. Eşcinsel ilişkilerin semavi dinler tarafından "sapkınlık" olarak nitelendirilmesine rağmen, modern dönemde artık bir "hak" olarak algılanmasında, bu tarz yayınların etkisi yadsınamaz.[25]

Esasen bir insanın hem erkek hem de kadın duygularıyla doğmuş olması mümkündür. İslam hukukunda "hünsa" şeklinde adlandırılan ve çift cinsiyetli olarak bilinen kişilerin tabi olduğu kurallar vardır. Ancak bu, asla günümüzde giderek yaygınlaşan eşcinsel ilişkileri olumlamaz. Bu tür bir fizyoloji ve psikolojiye sahip kişiler kendilerini ait hissettikleri tarafa uygun olarak hayatlarını yaşarlar. Bu konuda bir baskı ve zorlama yapılamaz. Zira ona doğuştan verilen özellik esastır. Bu bir tahkir konusu değildir. Kişi bu özelini, hiçbir şekilde ifşa etmez. Asla fuhşa malzeme olmaz. İslam fuhşu ve eşcinsel ilişkiyi bir ahlaki problem olarak görür ve geçmiş kavimlerden örnekler vererek bunun bir "helak" nedeni olarak kabul eder.

Kimi yayınlarda cinsel konularda toplumsal gelenek halini almış dinî kurallar birer tabu olarak gösterilir. Bu, gençlerde dinî sınırlara yönelik olumsuz bir tavra neden olmaktadır. Dini, cinsel kimliğini tercih etme ve cinselliği özgürce yaşamanın önünde bir engel olarak gören birey, şehvet duygularını yaşayabilmek için, neredeyse kalbini ve aklını feda etmekte ve kişiliğini inşa eden en önemli unsur olan inanç duygularını kaybetmeye başlamaktadır. Böylece dinin ve toplumun kurallarını hiçe sayan bir nihilist ve hazları için yaşayan bir hedonist oluvermektedir.

3.8. Tüketimin Özendirilmesi

Dünyevileşmenin hız kazandığı bu dönemde gençler, sürekli bir tüketim arayışındadırlar. Bazen gençler sırf tüketimle mutlu olabilmektedir. Şüphesiz ticari firmaların gençlerde böyle bir duyguyu oluşturması onların başarısı gibi görülebilir. Bununla birlikte insanların neden tüketime bu derece ilgi gösterdiği de başka bir tartışma konusudur.[26]

---

[25] Eşcinselliğin sinema tarihinde kendisini göstermeye başladığı ve eşcinsel ilişkilerin yaygınlaşmasındaki etkisi üzerine bk. S. Paul Davies, *Eşcinsel Sineması Tarihi-Sinemada Görülür Olmak* (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010).

[26] Tüketim teorileri için bk. Erol Erkan, *Gençlerde Tüketim ve Din* (İstanbul: Hiperyayın, 2018), 38-65.

Gençlik yayınları arasında geniş bir yer kaplayan moda, kültür-sanat veya spor yayıncılığı gençleri bir tüketim nesnesi haline getirmede etkilidir. Sinema ve televizyonda zengin ve lüks hayat, gençlerin rüyasını süsleyen futbolcuların hayat tarzları, popüler kültürün zengin, özgür ve şatafatlı ikonlarının gençleri manevi olandan maddi olana sevk ettiği inkâr edilemez. Nitekim *Türkiye Gençlik Raporu*nda gençlerin %21'i ihtiyacı olmadığı halde ürün satın aldığını belirtmiştir.[27] Marka ve moda tutkusuyla sürekli "yeni" peşinde koşan, sevdiği futbolcu ya da sanatçının dövmesine özenen veya ekranlarda seyrettiği şatafatlı hayata özenen genç, dinin kendisine telkin ettiği şükür ve kanaati unutmakta ve mutluluğu sürekli maddede arar hale gelmektedir. Zamanla normal olanla tatmin olamayan birey, artık sıra dışı olana yönelir ve dinin haram, toplumun kötü, devletin yasak kabul ettiği alana girer. Madde bağımlılığı, nikâhsız ilişkiler ve cinsel sapıklığa varan uygulamalar, tüketim kültürünün egemen olmasıyla paraleldir. Bunların kişide manevi duyguları öldürdüğü ve özellikle gençleri dinden soyutlanmış bir dünyaya sevk ettiği inkâr edilemez.

4. Din Karşıtı Yayınlar ve Ateistik Eğilim İlişkisi:

4.1. Ateistik Düşüncenin Nedenleri

Gün geçmiyor ki gençlerin dinden uzaklaştığı ve ateizm ya da deizme yöneldiğine ilişkin bir haber okumayalım. Görünen o ki ülkemizde ve dünya genelinde yapılan araştırmalar, genellikle dindarlık aleyhinde bir artışın olduğu yönündedir.[28] Söz konusu araştırmaların ne derece isabetli olduğu ayrı bir tartışma konusudur. Din karşıtlığı ve dinî inancı inkâr nedenlerine ilişkin yapılan çalışmalarda insanların psikolojik, felsefi/düşünsel ve tecrübî sebeplerle ateizme yöneldiği görülmektedir.[29]

---

[27] SEKAM, *Türkiye Gençlik Raporu*, 121.

[28] Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", 102; Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 535-536; Gabe Bullard, "The World's Newst Major Religion: No Religion", https://www.nationalgeographic.com/news/2016/04/160422-atheism-agnostic-secular-nones-rising-religion/ (22.04.2016), (Erişim 03.03.2020); Makdanışmanlık, "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı" Haziran 2017, https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2019/03/MAK-DANI%C5%9EMANLIK-T%C3%9CRK%C4%B0YEDE-TOPLUMUN-D%C4%B0NE-VE-D%C4%B0N%C4%B0-DE%C4%9EERLERE-BAKI%C5%9EI-ARA%C5%9ETIRMASI.pdf (Erişim 03.03.2020); Sertaç Aktan, "Türkiye'de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?", https://tr.euronews.com/2019/03/19/turkiye-de-deizm-neden-yukseliste-ateizm-deizm-agnostizm-panteizm-ne-demek 19.03.2019, (Erişim 03.03.2020); Michael Lipka, "10 Facts About Atheists", https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/12/06/10-facts-about-atheists/ 06.12.2019 (Erişim 03.03.2020).

[29] Ateizme yol açan nedenlerle ilgili çalışmalardan, bir önceki dipnotta yer alanların dışında, şu araştırmalar da burada anılabilir: Derya Gülfil, *Psikolojik Açıdan Ateizm: Nitel Bir Araştırma* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018); Hasan Atsız, *Ateizmin Psikolojik Gerekçeleri ve Teizmin Cevapları* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000); Antonie Vergue, "Ateizmin Psikolojisi", çev. Hayati Hökelekli, *Uludağ Üniversitesi*

Modern dönemde ateistik eğilimin yükselmesinin başlıca nedenini psikolojik ve sosyo-psikolojik etmenlerde görmek mümkündür. Sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan kent kültüründe dine yer bulmak zor görünmektedir. Özellikle gündelik hayatta herkesin geçim endişeyle boğuşmak zorunda kaldığı şu dönemde, daha fazla haz ve konfor için sürekli çalışmak zorunda hissetmekte ve bu koşturmacada dini ritüellere zaman ayıramamaktadır. Günlük hayatta etkin rolünü yitiren kurumsal din, yavaş yavaş sosyal hayat ve akabinde bireysel hayattan çekilmektedir. Sekülerleşme ve dinî olanı reddetme/ateistleşme böyle bir hayat akışının doğal sonucu görülmektedir. Dolayısıyla modern dönemde ateistik düşüncenin yayılmasını dinin irrasyonel olduğu veya ateizmin daha fazla rasyonel oluşunda değil, aksine modernizmin getirdiği yeni hayat tarzında aramalıdır. Sanayi toplumu, mesai mefhumu, festivaller, sportif yarışmalar-müsabakalar, yeme-içme kültürü, kadın erkek ilişkisi vs. itibariyle dine yer ayırmayarak onu geriletmiştir.[30]

Ateist eğilimin psikolojik nedenleri arasında insanın dinin klasik ve geleneksel tarzını "sıradan", "sıkıcı" ve "özgürlüğü kısıtlayıcı" bulması vardır. Kimi gençler seküler-ateist bir yaşam tarzını daha heyecanlı, özgün ve yaratıcı bulmaktadır. Modern insan serbest yaşam tarzıyla müthiş bir özgüvene sahipken, dindar insan gelenekten kopamaz, taşralı kalır. Bu neden örneğin, taşralı bir genç üniversiteye geldiğinde yanında getirdiği sosyo-kültürel bagajdan kurtulmak isteyebilir. Modern yaşam, geleneksel olana göre daha göz alıcı, aristokratik ve sofistikedir. Bu ortama girebilmek için terk etmek zorunda olduğu şeyler arasında sadece geleneksel giyim-kuşam tarzı, yeme-içme biçimi değil, dini inanç ve ritüeller de vardır.[31]

Ateizm bazen ulaşılmak istenilen bir hedef uğruna kabullenilmiş olabilir. Karşı cinsin ilgisini çekmekten tutun da, kariyer basamaklarını hızlıca tırmanmak için sıradanlığı ve –kimi zaman zorunlu olarak- itaatkârlığı temsil eden dinî kimliği reddetmek, buna karşın farklı, aykırı, özgün/rlüğü sembolize eden/ettiği düşünülen ateist, deist, agnostik vs. tanımlamaları kabul etmek böyle bir güdünün sonucu olabilir.

Ateizmin nedenleri arasında dikkat çeken hususlardan birisi de maddenin egemenliğinde bir dünyada dinin getirdiği yükten kurtulma duygusudur. Çağdaş dönemde önemli psikologlar arasında kabul edilen Paul C. Vitz (1935-) ateist düşünceye sahip olduğu dönemde kendisinde etkili olan duygular arasında dinin getirdiği külfet olduğunu söyler: "Çok fazla detaya girmeye gerek yok, ama gerçekten inançlı bir kişi olabilmem için reddedilmiş olması gereken cinsel zevkleri

İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/3 (1991), 231-245; İbrahim Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 41-71.

30 Yasin Aktay, "Ateist Düşünce'nin Oluşumunda Psiko-Sosyal Faktörlerin Etkisi", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 9-10.

31 Paul C. Vitz, "Ateizm Psiklojisi", çev. Kenan Sevinç, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2013/1), 136.

tahmin etmek zor değil. Ayrıca biliyordum ki bu bana zamana ve bir miktar paraya mal olacaktı… Ayinler, kilise grupları, dua zamanları, kutsal metin okumaları ve diğer insanlara yardım etmek için harcanan zaman var. Ben zaten oldukça meşguldüm. Açıkçası, dindar biri olmak gerçekten külfetli olacaktı."[32]

Ateizme neden olan psikolojik faktörler arasında kişinin kendisini yeterli görmesi (istiğna), rahata düşkünlük ve hazcılık, bağımsızlık arzusu, musibetler neticesinde oluşan hayal kırıklıkları, arkadaş telkini, dindarların olumsuz davranışlarına karşı tepkisellik ve nefret vardır.[33] Bütün bunları "ahlakî zaaflar" şeklinde okumak mümkündür.[34]

Ateizmin Batı'da Aydınlanma ile birlikte Pozitivizm, Materyalizm, Nihilizm ve Darvinizm gibi ideolojilerle birlikte ilerlediğini söylemek mümkündür. Rönesans döneminden itibaren ivme kazanan tabiat bilimleri, dini bilginin epistemolojik değerini reddetmiş ve hakikati duyumsanabilen varlıklara indirgemiştir. Felsefi kanıtlara dayalı gelişen ateizmin, son birkaç asırdır Batı'da özellikle Hıristiyan teolojisine karşı bir reddiye geliştirdiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda maddenin ezeliliği, kaotik evren tasavvuru, bilimin biricikliği, kötülük problemi ve Tanrı'nın adaleti sorunu, ahlakın otonomluğu ve dinden bağımsızlığı gibi konular genel olarak ateistik görüşün felsefi dayanaklarını oluşturmuştur.[35] Özellikle Tanrı, insan, kader ve kötülük gibi kavramlara ilişkin felsefi sorgulamalarla ateizm arasında bağ kurulmuştur.[36] Bunun yanında Batı'da Aydınlanma ile birlikte ortaya çıkan pozitivist, materyalist, varoluşçu ve hümanist teorilerin ateizme doğrudan veya dolaylı ilişkili olduğunu kabul etmeliyiz.[37]

Ateizm ve deizm gibi din karşıtı eğilimin tepkiselliğin önemli rolü olduğu görülmektedir. Nitekim gerek dini temsil eden kişi ve kurumların ahlaka aykırı tutumları, gerekse İslam ülkelerinde kraliyet ailelerinin lüks, israf ve şatafat dolu hayatları, muhafazakâr/sağ iktidarların adaletle uyuşmayan yönetimleri, muhalif grupları sadece siyaseten değil, dini bakımdan da muhalif konuma sevk etmektedir. Hayatın anlamı ve dünya görüşü itibariyle her dinî mezhebin, kurumun veya dini temsil ettiğini iddia eden ve ettiği düşünülen kişinin "hakikat tekelciliği" yaparak, sadece kendisinin doğru olduğunu ileri sürmesi ve farklı

---

[32] Vitz, "Ateizm Psiklojisi", 137-138.

[33] Hamdi Gündoğar, "Ateizme Götüren Psikolojik Sebepler", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 58-65; Selim Özarslan, "Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri", *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 1021.

[34] Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 547.

[35] Özarslan, "Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri", 1015-1020; Habib Şener, "Jean Meslier Düşüncesinde Ateizmin Temel Dayanakları ve Eleştirisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2018/1), 178-189.

[36] Fethi Kerim Kazanç, "Düşünce Tarihinde Ateizme Götüren Bir Neden Olarak Kötülük Sorunu: Kelami Açıdan Eleştirel Bir Değerlendirme", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 203.

[37] Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 545.

görüşleri tekfir etmesi, dinî kimliğe bürünmüş şiddet ve terör eylemleri din karşıtlığının nedenleri arasında görülebilir.[38] Dinin ticari, siyasi veya kişisel emeller uğruna istismar edilmesi ülkemizde ateizme neden olan sebepler arasında kabul edilmiştir.[39] Halk arasında yaygın olan "hocanın dediğini yap, yaptığını yapma" sözü maalesef bu durumun halk diline yansımış halidir. Buna bağlı olarak dindar çevrelerin ateistik kişi ve gruplara yönelik "ötekileştirici" söylem ve tutumu ateizmi bir sığınma/savunma aracı kılmaktadır. Bu durumda ateizm aslında dinî önermelerin irrasyonelliğine değil, dinî kurumlara karşı bir sığınaktır. Özellikle ateizm, kendisini muhafazakâr/sağcı olarak kodlayan baskıcı ve otoriter iktidarlar döneminde dindarlığa karşı duyulan bir tepki niteliğindedir.[40]

4.2. Din Karşıtı Yayınların Gençlerin Ateistik Eğilimine Etkisine İlişkin Araştırma Bulguları

Gençlerin ateizm ve deizm gibi din karşıtı akımlara ilgisini ve ateistik yayınların inkârcı görüşlere sahip gençler üzerindeki etkisini araştırmak üzere, 01.02.2019 ve 05.03.2019 tarihleri arasında yaşları 18-24 arasında değişen yirmi bir kişiyle mülakat yaptık. Mülakatın bir kısmı Gaziantep Üniversitesi İlahiyat ve Eğitim Fakültesi öğrencileriyle, bir kısmı ise sosyal medya üzerinden kimisi kendisini "ateist" veya "deist" kimisi ise "Müslüman" olarak tanımlayan gençlerle yapılmıştır. Mülakat üç ana başlıkta ve her başlık altında alt sorularla yarı yapılandırılmış soru tekniğiyle yapılmıştır. Sorular ve katılımcılara ilişkin bilgiler ekte sunulmuştur. Mülakatta elde edilen veriler ve bu verilere ilişkin yorumlarımız şöyledir:

4.2.1. Din Karşıtı Yayınlar ve Ateistik Söylemin Gençler Üzerindeki Etkisi

Sözün veya düşüncenin dijital ve basılı yayın aracılığıyla sesli, görüntülü ve yazılı olarak "dinin kurumsal yapısına ve inanç esaslarına karşıt biçimde" ifadesini "din karşıtı söylem" olarak tanımlayabiliriz. Söylem, inanç ve ideoloji inşa etme özelliğine sahiptir. Bir söz veya düşünce, sürekli tekrarlanarak belirli kalıplar ve iddialarla dile getirildiğinde kitleler üzerinde yönlendirici etki uyandırabilir. Bu bağlamda kendisini ateist veya deist olarak tanımlayan gençlere "İnancınızın oluşmasında din karşıtı söylemden etkilendiğinizi düşünüyor musunuz?" şeklinde bir soru yönelttiğimizde, katılımcıların bu soruya olumlu veya olumsuz cevapları arasında anlamlı bir fark oluşmamıştır. Gençlerin inanç biçimlerinin şekillenmesinde eğitim biçimi, aile yapısı ve kişisel tecrübelerin etkisinin din karşıtı söylemin etkisiyle hemen hemen eşit seviyede olduğu görülmüştür.

Gençlerin bir kısmı dinî inançlarının şekillenmesinde kendi sorgulamaları veya kişisel tecrübelerinin etkili olduğunu belirtirken, diğer kısmı din karşıtı

[38] Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 549-550.
[39] Özarslan, "Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri"1022.
[40] Aktay, "Ateist Düşünce'nin Oluşumunda Psiko-Sosyal Faktörlerin Etkisi", 10.

söylemden etkilendiğini belirtmiştir. Dinî inancın şekillenmesinde din karşıtı söylemden etkilendiğini belirtenler ise büyük oranda sosyal medya ve internette sesli ve görüntülü yayınların etkisini vurgulamışlardır. Din karşıtı söylemden etkilendiğini söyleyen bir grup ise bilim ve felsefe kitaplarından etkilendiklerini ifade etmişler, propaganda tarzı eserlerin ve yayınların etkileyici olmadığını ifade etmişlerdir.

Din karşıtı söylemden etkilenmediğini söyleyenler, buna karşın özellikle internette karşılaştıkları soruların etkisinde kaldıklarını ve sorgulamaya neden olduğunu belirtmişlerdir. Kendisini ateist olarak tanımlayan ve dinî-felsefi eserler okuduklarını belirten gençler Friedrich Nietzsche, David Hume, Sigmund Freud, Jean-Paul Sartre, Karl Marx, Erich Fromm, Carl Sagan, Neale Donald Walsch, Jack Huberman gibi düşünürlerin yanı sıra yeni ateizmin önemli temsilcisi Richard Dawkins ve ülkemizde din aleyhindeki yayınlarıyla bilinen Turan Dursun'dan etkilendiklerini ifade etmişlerdir. Araştırmaya katılan bazı gençler ise internette Celal Şengör'ün programlarını izlediklerini belirtmişlerdir. Bunun yanında bazı gençler felsefi eserlerle birlikte dinî kaynakları da okuduklarını ve karşılaştırma yaptıklarını söylemişlerdir:

> "Mantıklı ve sorgulayıcı eserler ilgimi çekti. Özellikle bilim ve felsefeye dair okumalar algımı genişletti. B.K.A., 20".

> "Kitaplar değil ama videolar ilgimi çekiyor. Celal Şengör'ün videoları mesela. Orada izlediklerimin cevabını bulduğumda kafamda soru işareti kalmıyor. E.K. 23".

> "Propaganda tarzı eserler ilgimi çekmez, ancak felsefe okumaları zihnimi açıyor. H.B., 20".

> "Din karşıtı söylem düşüncelerimi etkiliyor. Akıl ve mantık açısından sorular sorgulamaya neden oluyor. Sonra araştırma ihtiyacı hissediyorum. Cevabını bulduğumda ikna oluyorum. Ama halen sorguladığım konular var. M.A.M. 23".

> "İlgimi çeker, sorgulamaya sevk eder, din karşıtlarının iddialarını araştırma ihtiyacı hissediyorum. Cevaplarını bulduğum için etkilenmiyorum. Cevabını bilmediğim konuları "iman"la aşıyorum. K.S.Ö. 23".

> "Özellikle Sigmund Freud'un psikanaliz yazıları beni etkiledi. Kur'ân'ı ve diğer dinlerin kitaplarını okudum. İncil, Tevrat başta olmak üzere, Paganizm, Şamanizm ve eski Mısır ve Yunan dinlerinin dinlerine dair okumalar yaptım ve dinin gerçekliği olmadığı kanaatine vardım. B.K.A. 20".

> "Kur'ân'ı okudum ve içinde çelişkiler olduğunu, günümüze hitap etmediğini anladım. E.Ç. 20".

Görünen o ki din karşıtı yayınlarla ortaya çıkan ateistik söylemin gençler üzerindeki etkisi yadsınamaz. Dinî inanç bakımından kendisini nasıl tanımlarsa tanımlasın, ateistik görüşlerin özellikle internet aracılığıyla gençlere kolayca ulaştığı ve gençlerin düşüncelerini az ya da çok etkilediği görülmektedir. Sosyal medya ve internet yayınları en güçlü etken olarak görülmektedir. Nitekim çalışmamızın ilk kısmında belirttiğimiz gibi internet kullanımına ilişkin saha çalışmaları, internette geçirilen zamanın gittikçe arttığını göstermektedir. Buradan, internet yayınlarının gençler üzerindeki etkisinin basılı yayınlara oranla çok daha fazla olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Burada tek tek isimlerini belirtmeyi lüzumlu görmediğimiz internet siteleri, video kanalları ve kimi sosyal medya hesapları binlerce takipçisi ve izleyicisiyle ateist propaganda niteliğini taşımaktadır. Bu siteler Tanrı inancının reddi, dinin bilime aykırı olduğu, dinin şiddet kaynağı olduğu, dinde kadına ikincil varlık statüsü verildiği, dinin günümüz dünyasına bir sözü olmadığı ve insanın ahlaki bir varlık olarak dine ihtiyaç duymadığı yönündeki söylem ve iddialarla gençlerin düşüncelerini etkileme çabasındadırlar.

4.2.2. Ateizme Neden olan Sebepler ve Tartışma Konuları

Yukarıda ateistik düşünceye neden olan faktörleri ana hatlarıyla ele almıştık. Burada ise gençlerin neden ateizme yöneldiklerini veya kendilerini Müslüman olarak tanımlayanların çevrelerinde en çok tartışılan inanç konularının ne olduğunu tespit etmeye çalıştık. Araştırmamıza katılan gençler, -tıpkı yukarıda ele alınan ateizme yol açan faktörlerde olduğu gibi- ateistik görüşlerinin psikolojik, düşünsel/felsefi nedenleri olarak Tanrı tasavvuru, kader algısı, kötülük problemi, din-bilim ilişkisi, yaratılış ve kadının konumu gibi konulara işaret etmişlerdir. Bu sorunlar sadece kendisini ateist, deist veya agnostik tanımlayan değil, kararsızların veya Müslümanların da problematiğini oluşturmaktadır. Mülakatta elde edilen bilgilere göre başta Tanrı inancı olmak üzere metafizik konular gençlerin zihinlerinde tam olarak yerleşmiş görünmüyor.

> "Dinî konularda kafamı karıştıran hususlar öncelikle kader konusu. Mesela intihar eden kişinin sorumluluğu, ölüm vakti ve şekli belliyse neden yaratıldı? Sonra yaratılış konusu: Niçin yaratıldık? Ayrıca insanların doğdukları yere göre dini mensubiyeti şekillendiğine göre herkesin sorumluluğu aynı mıdır, bu konuda adalet var mıdır? İnsanlar kötülük yaptıklarında bunun kaderle ilişkisi nedir? Neden Tanrı kötülüğe izin vermektedir? E.K. 23. K.S.Ö. 23; M.B.A, 24, Ö.S., 21; M.A. 18; M. B. 23".

> "Tanrının varlığına inanıyorum ama bu mesele hala zihnimde soru işaretlerine nedendir. Tatmin edici bir nokta arıyorum. M.A.M. 23".

> "Tanrı kavramı başta olmak üzere, metafizik konuların antropolojik olduğunu düşünüyorum. Tanrı bir nevi güç istencidir. H.Ş. 22".

> "Allah'ın varlığına neden ihtiyaç duyarız? S.H.U. 22".

> "Tartıştığımız dinî konular arasında Allah'ın varlığı geliyor. M.B. 23".

> "Peygamberlerin hastalıklı kişiler olduğunu düşünüyorum. Tanrı fikri onların ürünü olmalı. F.B. 24".

Görüşmeye katılan gençlerin arasında özellikle kadınlar İslam'ın kadını bir birey olarak tanımadığı ve kadın erkek eşitsizliği olduğuna inanmaktadır. Bu kimisine göre ateistik görüşün nedeni iken, kimisi bundan dolayı ateist veya deist olmasa da kimi dinî çevrelerde oluşturulan "kadının ikincil varlık" algısından rahatsız olmaktadır.

> "İslam kadını bir birey olarak tanımıyor. Kadını aşağılıyor. Çok eşlilik kadına haksızlıktır. Erkek egemen bir din İslam. İslam'da kadın erkek eşitsizliği olması beni dinden uzaklaştıran nedenler arasındadır. H.D. 18. Dini reddetmede benzer gerekçeler: M.B.A., 24; M.H. 22".

> "Çevremde arkadaşlarla tartıştığımız dinî konular arasında İslam'da kadının konumu ilk sırada sanırım. Feminist tepkiler var elbette. Tesettürün gerekliliği de tartışma konusudur. Dinin kadını aşağıladığını savunuyorlar ama ben buna katılmam. Bununla birlikte geleneksel söylemin bu yönde olduğunu itiraf etmeliyim. S.H.U, 22; E.K., 23; Ö.S., 21; M.A., 18; M.U. 21".

Araştırmada kendisini Müslüman olarak tanımlamayan gençlerin önemli kısmı din fikrinin mantıksız olduğu ve çağdaş bilime uygun olmadığını düşünmektedir. Bilimi yegâne hakikat kabul eden gençler, dinî söylemi mitolojiye indirgemektedir. Özellikle mucize ve doğaüstü olaylara yaslanan anlatımlar, gençlerde karşılık bulmamaktadır. Buna ek olarak buyurgan bir edayla ikna edicilikten uzak bir dil de etkileyici değildir. Bazı gençler ateistik inancının nedeninin dinî çevrelerin ötekileştirici diline ve empatiden uzak yaklaşımına bağlamıştır:

> "İnsanlar zihnen tekâmül etmektedirler. Din geçmişte insanlara hitap ediyordu ama şimdi artık bilim var ve din bilimsel gerçekliklerle uyuşmuyor. Felsefi bakımından dinin bir anlamı yok. Sadece avama hitap ettiğini düşünüyorum. H.B. 22".

> "Dinin buyurgan dili beni rahatsız ediyor. Doğa üstü olaylar, Nuh Tufanı vs. bende karşılık bulmuyor. O.K. 19".

> "Eşcinselim ve din bu konuda en ağır dili kullanıyor. Halbuki dine göre beni yaratan o, bana bu özelliği veren de o, neden beni böylesine bir şekilde tehdit ediyor? B.D. 18.

> "Kur'ân insanın çamurdan yaratıldığını söyler. Ben bunu anlayamıyorum. M.B.A. 24; H.Ş. 22"

Gençlerin ateistik görüşlerinin önemli nedenlerinden birisinin de Kur'ân olduğu görülmektedir. Kendisini Müslüman olarak tanımlamayan genç katılımcılar İslam dininin asıl kaynağı olan Kur'ân konusunda eleştirilere sahipler. Gerek

Kur'ân'ın günümüze ulaşan metninin sıhhati gerekse iç tutarlılığı gençlerin kafasında önemli istifhamlar uyandırmış görünmektedir:

> "Kur'ân kıssalarının tarihte karşılığı olduğuna inanmıyorum. Kur'ân'ın günümüze asıl haliyle geldiğinden de emin değilim. H. Ş. 22".
>
> "Açıkçası Kur'ân'ın kitap haline getirilişini sorguluyorum. Neden Hz. Peygamber hayattayken kitap haline getirilmesini sağlamadı? M.A.M. 23".
>
> "Peygamber'in kendi ağzından ayetler var. Bunlar Allah tarafından nasıl söylenmiş olabilir? Ayrıca çelişkili bilgiler de mevcut. H.D. 18".
>
> "Tartışma konuları arasında Kur'ân'ın neden bu kadar ihtilafa açık bir kitap olduğu konusu var. Mesela ibadetler Kur'ân'da açık açık belirtilmez. Namazın beş vakit oluşu örneğindeki gibi. E.K. 23".

Gençleri dinden uzaklaştıran gerekçelerden birisi de dinin şiddetle özdeştirilmesidir. Cihat ayetleri ile İslam toplumlarındaki şiddetin ilişkilendirilmesi gençleri dine karşı olumsuz etkilemiş görünmektedir:

> "Arkadaşlarımla tartıştığımız konular arasında İŞİD'in İslam'ı temsil edip etmediği sorunu ilk sırada geliyor. E.A. 21; M.U. 21".
>
> "Dini reddetmek için Kur'ân'ın şiddet içerikli ayetleri bile yeterli. Akıl savaşı emretmez. H.D. 18; M.H. 22".

Katılımcıların problemli konular arasında cennet ve cehennem tasavvuru, ahiret inancı, cennet ve cehennem tasvirleri, köle-cariye meselesine de yer verdiğini ifade etmemiz gerekir. Ayrıca insanın neden bu hayatta var olduğu ve neden imtihan edildiği hususu da gençlerin sorguladığı temel konular arasındadır.

Özetle gençlerin ateistik görüşe yönelmelerinde dini sorgulamalar ve dine yönelttikleri sorular oldukça öncelikli bir yer tutmaktadır. Varlık, Tanrı, yaratılışın keyfiyeti, var oluşun amacı, imtihanın nedeni, din olgusunun gerekliliği, mucize-mitoloji ilişkisi, şefaat-adalet ilişkisi, kader ve kötülük problemi, dinin sosyal hayat ve beşeri ilişkilere ilişkin düzenlemelerinin güncel değeri, eşcinsellik görüşü, din-ahlak ilişkisi, dinin kadına bakışı vs. konularda dine yöneltilen sorular –her ne kadar bazen paradoksal olsa da- tatminkâr cevap bulamadığında dini inancın zayıflaması ve ateistik eğilim kaçınılmaz olmaktadır.[41] Bunun yanında kişisel tecrübeler ve sosyo-politik gerekçeler ateistik eğilimin ikinci derece önemli nedeni olarak görünmektedir.

---

[41] Namık Kemal Okumuş, "Gençliğin Ateizmle İmtihanı Ya da Bizi Bu Sorular Mahvetti Serzenişi", ed. Cemalettin Erdemci vd. *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi* (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 138-159; Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 552-553.

4.2.3. Gençlerin Ateistik Eğilim ve Dinî İnanç Durumuna İlişkin Görüşleri

Yukarıda kendisini deist, ateist, agnostik olarak tanımlayanların kendi durumlarına ilişkin bilgi edinmeye çalıştık. Bu başlıkta ise daha çok kendisini Müslüman olarak tanımlayan gençlerin, ateistik eğilim ve nedenlerine ilişkin çevrelerinde şahit oldukları din sosyolojik durum hakkındaki görüşlerini sorduk. Araştırmaya katılan gençlerin tamamı dikkat çekici biçimde Türkiye'de gençliğin ateistik akımlara ilgi duyduğu veya en azından geleneksel din anlayışını sorguladığını ifade etmiştir. Bu yönelimde en önemli sebep tepkiselliktir. Katılımcılara göre din ve ahlak ilişkisini savunan Müslümanların veya İslamcıların iktidarlarında adalete aykırı söz ve eylemleri gençlerin dinden uzaklaşmasına neden olarak görülmektedir:

> "Türkiye'de tepkisel ateizm var. Gençler ayırımcılık içeren siyasi söylem ve uygulamalarla, din istismarı yapan dinî gruplara tepki olarak dinden uzaklaşmaktadır. Din siyasal İslam tarafından dikte edilmektedir. Bu durumda ateizm bundan bir kaçış oluyor. Gençler özgürlükle ateizmi eşitlemektedirler. Ayrıca ailelerden kaynaklanan buyurgan din söylemi de buna etki etmektedir. Dinî inançlar dikte edilerek din temellendirilemez. Gençlerin insan merkezli bir dini söyleme ve mantıksal düzlemde açıklamalara ihtiyacı var. H.B. 22; H.Ş. 22; B.D. 18; K.S.Ö. 23; M.A.M. 23; M.B. 23; O.K. 19; F.B. 24; M.H. 22; E.Ç. 20".
>
> "Müslümanların yaşam biçimlerine tepkisellik var. Din adamlarının söylemleri ile hayatlarının tutarsızlığı ve buna bağlı olarak Müslümanların yaşam biçimi ateizme ya da deizme sürüklüyor. Tarikat ve cemaatlerin -gerek içine girerek gerekse dışarıdan gözlemleyerek- olumsuz etkisi yadsınamaz. İslami gruplar gençleri İslam'a kazandırayım diye zarar veriyor. Popüler dindarlık, insanların dini kendi amaçlarına alet etmeleri gençleri dinden uzaklaştıran bir sebeptir. K.S.Ö. 23; M.A.M. 23; M.B. 23; M.U. 21; E.Ç. 20".

Araştırmada elde edilen verilere göre gençlerin ateizme yönelmesinin diğer nedeni dinin yeni bilimsel gelişmelere ayak uyduracak bir söyleminin olmayışıdır. Buna karşın gençlerin bir kısmı din-bilim çatışmasının sadece bir iddiadan ibaret olduğunu ve bunun ateizm propagandası haline getirildiğini ifade etmişlerdir:

> "Araştırma yapabilme ortamı gelişti. Gençler internetten farklı bilgilere ulaşabiliyor. Gençler kendilerine öğretilen bilgilerle bilimin sunduğu verileri karşılaştırma imkanına sahip. Bilimsel teoriler öğrenildikçe, evrim, maddenin oluşumu vs. gençlerin dine bakışı zayıflamaktadır. Din bilimin çok uzağında kaldı. B.K.A. 20; E.A. 21 M.A.M. 23; M.H. 22; F.B. 24; E.G. 19".
>
> "Sürekli din-bilim çatışmasından söz edilince gençler de bundan etkileniyor. Kur'an ayetleri aslında bilimsel teorilere aykırılık içermez. E.K. 23".

Araştırmada dikkat çeken bir husus, bazı gençlerin ateizm veya deizmin popülaritesinden yararlanmak istemeleridir. Yani "farklı olma" duygusu, kimi gençler için dinî kimlikten daha önemli görünmektedir:

> "Bazıları popüler olduğu için ateistim, deistim filan diyorlar. Aslında bir şey bildikleri yok. Ne İslam ne de ateizm adına. Ama yaygın bir şekilde ateizm revaçta ve kendilerini gençler bu şekilde tanımlamanın ayrıcalık olduğu fikrinde. Ayrıca bu yönde bir propaganda olduğunu da düşünüyorum. B.K.A. 20; O.K. 19"

Katılımcılara göre gençlerin İslam dininden uzaklaşmasına neden olan ana faktörler yukarıda belirtilen gerekçeler olmakla birlikte, katılımcıların ayrı ayrı vurguladıkları aşağıdaki nedenler de ateistik eğilimin sebepleri arasındadır:

- Müslümanların diğer din mensuplarını ötekileştirmesi.
- Evrensel olma iddiasına karşın sadece belirli bir kitleye hitap etmesi.
- İnanç konularındaki bilgisizlik.
- Dinin gençlerin psiko-sosyal sorunlarını tatminkâr şekilde çözememesi.
- Dinin, dinî bilgi veya dinî duygu bakımından yetersiz olan gençlere dokunamaması.
- Dinî söylemin bilimsel ve felsefi okumaları olan gençler için yetersiz kalması ve "eski"mesi.
- Dinin getirdiği sorumluluk ve sınırlamalardan kaçma isteği, özgürlük arzusu.
- İnsanların yaşadıkları travmalar nedeniyle kadere ve Allah'a isyan etmeleri.
- Aile ortamında İslam'ın bilinmemesi ve yaşanmaması.
- Uzmanları ilgilendiren ilahiyat konularının halkın önünde tartışılması ve ortaya çıkan belirsizlik, çatışma görüntüsü.
- Televizyon ekranlarında dinî tartışma programlarındaki aşağılayıcı ve kavgacı üslup.
- Gençlerin dini sorularına ikna edici cevapların verilmesi yerine dikte edici bir dilin kullanılması.

Özetle gençler, bilim ve teknoloji çağında daha fazla sorgulama yapma imkânı bulmakta ve bilgiye kolayca erişebildiği için karşılaştırma yapabilmektedir. Çağın hızla ilerleyen ve sürekli değişen dinamikleri karşısında din hurafe ve mitolojiyle eşitlenebilmektedir. Buna bir de dindarların yasakçı tutumları, ahlaki

sorunları ve dini istismarı eklenince ateizm ve deizm gibi din karşıtlığı yayılmaktadır.[42]

Sonuç

Gençler, toplumda her zaman yeniliği, aykırılığı, değişimi, dinamizmi temsil etmiştir. Geçmişten günümüze gençlerin geleneksel kültürden ve inançtan kopuşları, yetişkinler için hep bir sorun olarak algılanmıştır. Genç sorgulayan, araştıran, tartışan demektir. Bu nedenle "yeni nesilde ateizm yayılıyor, deizm ilerliyor" gibi haberler karşısında şaşırmamalıdır. Ancak bu, ateizm ve deizmin bir inanç sorunu olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu sorunun dinî yayınlarla ilişkisi şüphesiz inkâr edilemez.

Din karşıtı yayınların içerikleri incelendiğinde, bunların gençlerde ateistik eğilimleri –az ya da çok- etkilediği görülmektedir. Zira din karşıtı yayınların inanç ve yaşam tarzı bakımından dikte ettiği görüşle gençlerin düşünce ve davranışları arasında paralellik söz konusudur. Yaptığımız mülakatlarda kimi gençlerin bilim, felsefe ve edebiyat okumaları neticesinde ateist, deist ve agnostik oldukları görülmüştür. Nasıl ki iman bir irade ve bilgiye dayanıyorsa, ateizm veya deizm de bir bilgi birikimi ve iradi tutuma dayanmaktadır. Bir kimsenin "ben ateistim, deistim" gibi tanımlamalarda bulunması onun belirli soruşturma, araştırma ve okumaları neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bir kişinin tamamen Müslüman olan çevresini aşıp ateist veya deist dinî kimliği kabul etmesi kolay değildir. Şüphesiz bu, belirli bir bilgi ve duygu birikimini gerektirir. Bu nedenle söz konusu yayınların gençler üzerindeki etkisi inkâr edilemez.

Gençlerin inanç dünyasını etkileyen ve onları sorgulamaya sevk eden başlıca unsurlardan birisi internettir. Sosyal medya ile internette sesli-görüntülü içerikler genç zihinlerin şekillenmesinde birincil faktördür. Ancak bu, gençler üzerinde sadece internetin etkili olduğu anlamına gelmemelidir. Çoğu zaman internette başlayan araştırma, sorgulama ve eğilim basılı yayınların okunmasıyla bir inanca dönüşmektedir. Dolayısıyla şöyle bir sonuca ulaşılabilir: Gençlerin inanç dünyalarının şekillenmesinde internette dinî veya din karşıtı söylemin etkisi yüksektir. Ancak özellikle "ateist", "deist" gibi kurumsal dinin dışında bir kimliğin oluşması belirli okumalar neticesindedir. Ancak popüler kültürde "ateist", "deist", "İslamcı" gibi kavramların içinin boşaltıldığı ve gençlerin bunları belki de çoğu zaman "farklı" olma adına –bilinçsizce- kullandığı da ayrı bir gerçektir.

Ateistik eğilimde din karşıtı yayınlar dışında şu faktörler öne çıkmıştır: Birincisi, ateizm ve deizm gibi görüşler dinî çevrelere tepkiyle ortaya çıkmaktadır. Buna tepkisel ateizm veya tepkisel deizm denilebilir. Son dönemde gerek ülkemizde yaşanan hadiseler gençlerin dinî kişi ve kurumlara karşı güven

[42] Aktan, "Türkiye'de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?" (Erişim tarihi: 03.03.2020).

duymadığını göstermektedir. Dinî olduğunu iddia eden bir örgütsel yapının devlete hükmetme çabası, devlet içinde haksız kadrolaşması ve nihayetinde silahlı ve terörist bir darbe girişiminde bulunması; muhafazakâr, sağ veya İslamcı kodlarla tanımlanan siyasal erkin yönetim biçimi, dinî kisveye veya unvana sahip kişilerle tarikat, cemaat veya dinî vakıfların gücü kutsayan politik tutumları, siyasetle çıkar ilişkileri, parasal konularda lüks, israf ve haksız kazançları, kadın konusundaki görüşleri ve davranışları… Tüm bunlar -gerçeğe uygun olsun veya olmasın- son dönemde ülke gündeminin hep ilk sıralarında yer almıştır. Diğer taraftan güncel karşılığı olmayan basmakalıp fetvalar, dini yaşanması kolay bir olgu olmaktan çıkarıp dar kalıplara sıkıştıran ezberler, akla-mantığa sığmayan dinî hikâyeler ve hurafe dolu anlatımlar… Ekranlarda boy gösteren kimi dinî programlar… Keza dünya genelinde Müslümanların pek iç açıcı olmayan sosyo-ekonomik durumları, terör eylemleriyle ilişkilendirmeleri, mezhep kavgaları, öteki ile ilişkileri, kadın algısı… Bu tablo gençlerle din arasında bir perde niteliğindedir. Aslında böyle bir düzlemde ateizm veya deizm, adeta Tanrı'nın veya dinin inkârından çok, dinî hayatın ve dinî görünümlü kişi, otorite ve kurumların reddi anlamındadır.

Ateist eğilimde diğer önemli etken sosyo-kültürel faktördür. Aydınlanma döneminde Batı'da Hıristiyanlık üzerinden dine yöneltilen eleştiriler genel anlamda tüm dinleri hedef alan bir niteliğe bürünmüştür. Modern dönemde seküler-hümanist dünya görüşü Aydınlanmanın pozitivist, hümanist, katı rasyonalist felsefi düşüncesinin tabii sonucudur. Böyle bir zihinsel arka plana sanayi toplumunun yoğun iş temposu (makineleşmiş insan) ve modern kent yaşamının dinamikleri eklenince, din adeta zihinlerden ve reel hayattan çekilmeye yüz tuttu. Din artık kıssalara, çoğu -neredeyse günlük hayatta karşılaşma ihtimali olmadığımız- fıkhî meselelere, rüya yorumlarına, tarikat-cemaat yapılanmalarına, ilahiyat tartışmalarına meze edilmiş ve dinin gönül dili nostaljik olmuş, insana vadettiği huzur ve saadet buharlaşmıştır. Genç için böyle bir kompozisyonda dinî inanca ve uygulamalara yer yoktur. Bu durumda bilim onun dini; futbol, müzik ve sosyal medya ise ibadeti/ritüelidir.

Gencin kabul görme isteği, özgürlük arzusu ve özgün olma arayışı onun dini ve dinî kurumları reddetmesinde etkili olan bir diğer faktördür. Gelişen tekno-bilişim imkânları, sorgulama kültürü, modern yaşam tarzı, geniş haz ve mutluluk imkânları karşısında din dilinin ve dinî düşüncesinin kendisi güncelleyememiş olması veya en azından dinin özgürlük alanını daraltan yasakları karşısında ateizm ve deizm adeta bir kaçıştır.

Öte yandan saha çalışmamıza katılan gençlerden edindiğimiz bir diğer husus, vahyin keyfiyeti, Kur'an'ın tarihselliği, kıssaların hakikati, ahkâm ayetlerinin geçerliği gibi ilmî konuların televizyon ekranlarında tartışılması, genç zihinleri olumsuz etkilemektedir. Kur'an metnine tam bir inançla bağlı olan bir gencin, sorgulama aşamasında İslam bilginlerinin çetin ihtilaflarına şahit olması, Kur'an'ın hakikati ve saygınlığına ilişkin olumsuz duygulara kapılmasına neden

olabilmektedir. Bu nedenle ilgili tartışmaların ilmî mecralarda yapılmasında yarar vardır.

Gençlerin inançlarını olumlu yönde etkilemek için onların zihinlerine ve kalplerine hitap edecek yayınların yapılması ve bu süreçte bizzat gençlerden destek alınması yararlı olacaktır. Özgürlükçü söylem desteklenmeli, basılı yayınlarda şatafatlı sayfalar, kapaklar terk edilmelidir. İnanç ve ahlak adına yararlı kitaplar sesli okuma biçiminde internette yayınlanmalı, din-bilimsel makalelerin özetleri internette sesli-görüntülü özetlenmelidir. Gençlerin ilgisini çeken bilim ve mizah dinî yayınlarda gözden ırak tutulmamalıdır. Dinin inanç meseleleri çoğulcu ve rasyonel bir yöntemle temellendirilmeli, ötekileştirici, yasakçı, şiddeti özendirici ve buyurgan dil terk edilmelidir. Din dili mucizevi söyleme değil, ahlaka vurgu yapan aklî bir hüviyete bürünmelidir. Gençlik yayınları "propaganda" hissi vermemelidir. Duygulara değer verilmeli, insanî farklılıklar göz ardı edilmemelidir. Dinî hakikat sahih bilgiye dayalı olarak sade ve gösterişsiz biçimde ortaya konulmalıdır.

Tüm bu gerekçelerle gençlerin ateistik eğilimleri dikkatle incelenmeli ve bu sorunun doğuracağı dinî, ahlaki ve sosyo-psikolojik sonuçları değerlendirilmelidir. Bu problem iman-küfür denkleminde değil, ahlak bağlamında ele alındığında gençlerin inanç dünyalarına hitap edecek çözümler üretilmesi kolaylaşacaktır.

Kaynakça

Aktan, Sertaç. "Türkiye'de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?". https://tr.euronews.com/2019/03/19/turkiye-de-deizm-neden-yukseliste-ateizm-deizm-agnostizm-panteizm-ne-demek Erişim 03 Mart 2020.

Aktay, Yasin. "Ateist Düşünce'nin Oluşumunda Psiko-Sosyal Faktörlerin Etkisi". *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi.* Ed. Cemalettin Erdemci. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Armstrong, Walter Sinnot. *Tanrısız Ahlak*. çev. Atilla Tuygan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, 2012.

Aydın, Cemal. "Türk Bilim Tarihi Yazımında 'Din' ve 'Bilim' İlişkisi: Osmanlı Örneği". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4, 2004, 29-44.

Aygün, Fatma. "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler". *Mezhepler Tarihi Dergisi* 10/2 (Güz 2017), 531-562.

Bilgili, Alper. "Yeni Ateizm ve Eleştirisi". *Diyanet Dergisi -Deizm, Ateizm, Nihilizm Kıskacında İnsanlık-* Ankara: Ağustos 2017, 23-27.

Coşkun, İbrahim. "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

Cündioğlu, Dücane. "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2 (1996), 1-94.

Davies, S. Paul. *Eşcinsel Sineması Tarihi-Sinemada Görülür Olmak*. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010.

Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılgısı*. çev. Melisa Miller vd. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2006.

Dawkins, Richard. *The Magic of Reality*. New York: Free Press, 2011.

Erkan, Erol. *Gençlerde Tüketim ve Din*. İstanbul: Hiperyayın, 2018.

Gündoğar, Hamdi. "Ateizme Götüren Psikolojik Sebepler". *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*. Ed. Cemalettin Erdemci vd. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Hayır, Celal. "Lise Öğrencilerinin İnternet Ortamında Fazla Vakit Geçirme Nedenleri Üzerine Bir İnceleme: İstanbul Köy Hizmetleri Anadolu Lisesi Örneği". *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/2, 2019, 522-536.

Hedge, Frederic Henry. *Atheism In Philosophy and Other Essays*. Boston: Roberts brothers, 1884.

Hitchens, Christopher. *God Is Not Great*. London: Atlantic Books. 2. Basım, 2008.

Kazanç, Fethi Kerim. "Düşünce Tarihinde Ateizme Götüren Bir Neden Olarak Kötülük Sorunu: Kelami Açıdan Eleştirel Bir Değerlendirme". *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi.* ed. Cemalettin Erdemci vd. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Kutlutürk, Cemil. "Hindu Düşünür Dayananda Sarasvati'nin Kur'an'a Yönelik Eleştirileri". *Milel ve Nihal* 15/1, 2018, 34-56.

Lipka, Michael. "10 Facts About Atheists". Erişim 03 Mart 2020. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/12/06/10-facts-about-atheists/

Nişanyan, Sevan - Başkent, Can. *Swami Dayananda Saraswati'nın Kur'an Eleştirisi*. çev. Sevan Nişanyan - Can Başkent. y.y.: Propaganda Yayınları, 2018.

Okumuş, Namık Kemal. "Gençliğin Ateizmle İmtihanı Ya da Bizi Bu Sorular Mahvetti Serzenişi". *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi.* ed. Cemalettin Erdemci vd. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Özarslan, Selim. "Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri". *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 1011-1025.

Pew Research Center, "The Age Gap in Religion Around the World", Erişim 15.03.2019. https://www.pewforum.org/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/

SEKAM, *Türkiye Gençlik Raporu*, İstanbul: Mayıs 2016.

Sevinç, Kenan. "Ateizmin Boyutları ve Tipleri". *İslami İlimler Dergisi*, 12/3, (Güz 2017) (101/132).

Seydîşehrî, Mahmud Es'ad b. Emin. *Hukuk İlmi Tarihi*, "Kadim Brahman Hukuku-1", ed. Hasan Özket, çev. Veysel İpekçi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2019, http://medhaldergi.com/oku.php?makaleno=110

Şener, Habib. "Jean Meslier Düşüncesinde Ateizmin Temel Dayanakları ve Eleştirisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2018/1), 175-191.

Tekin, Arif. *Kur'an'ın Kökeni*. İstanbul: Berfin Yayınları, 3. Basım, 2009.

TUİK, Türkiye İstatistik Kurumu. "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması 2019". Erişim Tarihi: 02 Nisan 2020. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1028

Vitz, Paul C. "Ateizm Psiklojisi". çev. Kenan Sevinç. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2013/1), 133-147.

Zavalsız, Y. Sinan – Şahin, Ensar. "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Haziran 2018), 567-599.

EKLER:

1. YARI YAPILANDIRILMIŞ MÜLAKAT FORMU

1.1. Din Karşıtı Yayınlar ve Ateistik Söylemin Etkisi

1.1.1. Din karşıtı yayınları takip eder misiniz?
1.1.2. Din karşıtı yayınlar arasında takip ettiğiniz kaynaklar nelerdir?
1.1.3. Fikirlerinizde basılı veya internet yayınlarından hangisi etkilidir?
1.1.4. İnancınızın oluşmasında din karşıtı söylemden etkilendiğinizi düşünüyor musunuz?
1.1.5. Dini reddetmenize neden olan şey tecrübeleriniz ve yaşanmışlıklar mı, yoksa dini mantıklı bulmamanız mıdır?

1.2. Ateistik Eğilimin Nedenleri

1.2.1. Dinî aidiyeti reddetmenizin nedeni nedir?
1.2.2. Genel olarak dinlerin sizi ikna etmeyen konuları nelerdir?
1.2.3. İslam'ın problemli konuları nelerdir?

1.3. Ateistik Eğilim ve Dinî İnanç Durumuna İlişkin Görüşler

1.3.1. Çevrenizdeki arkadaşlarınız arasında ateizm mi dindarlık mı yaygındır?
1.3.2. Gençlerin din karşıtlığına yönelmenin nedenleri sizce nedir?

2. MÜLAKATA KATILANLARIN BİLGİLERİ

Sıra	**Adı Soyadı**	**Cinsiyet**	**Dini İnancı**	**Yaş**
1	H.B.	Erkek	Agnostik	22
2	B.K.A.	Erkek	Ateist	20
3	E. K.	Erkek	Müslüman	23
4	E.K.	Kadın	Müslüman	21
5	E.A.	Erkek	Müslüman	21
6	H.D.	Kadın	Ateist	18
7	H.Ş.	Erkek	Agnostik	22
8	B.D.	Erkek	Ateist	18
9	K.S.Ö.	Erkek	Müslüman	23
10	M.A.M.	Erkek	Müslüman	23
11	S.H.U	Erkek	Müslüman	22
12	M.B.	Erkek	Müslüman	23
13	M.B.A.	Erkek	Tanımsız	24
14	O.K.	Erkek	Ateist	19

15	Ö.S.	Kadın	Müslüman	21
16	F.B.	Erkek	Ateist	24
17	M.H.	Erkek	Ateist	22
18	E.G.	Erkek	Deist	19
19	E.Ç.	Kadın	Tanımsız	20
20	M.A.	Kadın	Müslüman	18
21	M.U.	Kadın	Müslüman	21

Anti-Religious Publications and Reasons for Atheistic Orientations Among Youngsters*

Mustafa ÜNVERDİ**

Abstract

The aim of this study is to investigate the relationship between the atheistic thoughts of the youth and to discuss their effects on youth. Atheistic movements can easily reach people in today's communication world and it especially affects young minds. These publications reject the existence of a creator, the life after death, and the relationship between religion and morality, and reduce life only to this world. These kinds of publications destroy young people's belief world and cause people whose religious knowledge level is not enough to move away from religion. The determination of the projections of anti-religious movements in youth beliefs is important in terms of theology. This will be useful both in directing religious publications and in understanding the current problems of the science of theology. In this article, the analysis of the content of atheistic publications that merge in the anti-religious denominator and which are especially aimed at young people and the rationale of young people towards atheism has been examined. The study will help us to understand which motives the young people turn to atheistic views. For this, interviews were conducted with the qualitative research method and the factors affecting their beliefs were tried to be determined.

Keywords: Kalam, Atheism, Deism, Atheistic, Youth, Publication.

Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri

Öz

Bu çalışmanın amacı din karşıtı yayınlarla gençlerin ateistik düşüncelerinin ilişkisini araştırmaktır. İnkârcı akımlar, günümüz iletişim dünyasında insanlara rahatlıkla ulaşabilmekte ve özellikle genç zihinlerde karşılık bulabilmektedir. Söz konusu yayınlar bir

---

* **Date of Submission:** 04.08.2020 **Date of Acceptance:** 12.10.2020

This study is the revised and improved form of the research entitled "Din Karşıtı Akımların Gençlik Yayınlarındaki İzdüşümü (Reflection of Anti-Religious Movements on Youth Publications)" and presented in the Religious Publications Congress on April 2019.

This paper is the English translation of the study titled "Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri" published in the 12th issue of *İlahiyat Akademi.* (Mustafa ÜNVERDİ, "Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri", *İlahiyat Akademi*, sayı: 12, Aralık 2020, s. 145-182.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Assoc. Prof., Gaziantep University, Faculty of Divinity, Department of Foundatıons of Islamıc Scıences, Department Of Qelam

Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam ABD

mustafaunverdi@yahoo.com ORCID: 0000-0002-2848-4073

yaratıcının varlığını, ölümden sonra hayatın olduğunu ve din ve ahlak ilişkisini reddeden ve hayatı sadece bu dünyaya indirgeyen bir yapıdadır. Bu tür yayınlar, gençlerin inanç dünyasını tahrip etmekte ve dinî bilgi düzeyi yeterli olmayan kişilerin dinden uzaklaşmasına neden olabilmektedir. Din karşıtı yayınların gençlerin inançları üzerindeki etkisini tespiti kelam ilmi açısından önemlidir. Bu, hem dinî yayınlara yön vermede hem de kelam ilminin günümüz problemlerini anlamasında yararlı olacaktır. Bu makalede din karşıtlığı paydasında birleşen ve özellikle gençlere yönelik olan ateistik yayınların muhteva bakımından tahlili ve gençlerin ateizme yönelme gerekçeleri incelenmiştir. Çalışma, gençlerin hangi saiklerle ateistik görüşlere yöneldiklerini anlamada bizlere yardımcı olacaktır. Bunun için gençlerle nitel araştırma yöntemiyle mülakatlar yapılmış ve onların inançlarını etkileyen faktörler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Ateizm, Deizm, Gençlik, Yayın, Ateistik.

Summary

Anti-religious currents are in the interest of young people today, as in the past. This should not be seen as surprising or extraordinary. Young people have always represented innovation, contradiction, change and dynamism in the society. Young; questions, researches and discusses. For this reason, he should not be surprised by the words such as “atheism is spreading, deism is advancing”. It is not surprising that young people are interested in atheistic publications today.

Atheistic currents that are the subject of our study are of a quality that rejects institutional religion such as atheism, deism and agnosticism, reduces the understanding of value to human mind and nature. Common points of these thought-based publications are: The rejection of the belief in God and the hereafter, the degeneration of the concept of God, the rejection of the relationship between religion & morality and religion & science, the rejection of divine revelation, the advocacy of human absolute freedom and competence, the promotion of unlimited sexuality, different sexual inclinations and consumption.

It is not possible for young people not to be affected by these publications. The main sources that are effective in the belief world of young people are scientific and philosophical studies. These are the publications read by the relevant person. In this study, where we investigated the relationship between anti-religious publications and the atheistic tendency of young people, it was observed that young people accepted atheism, deism, agnosticism as a result of personal inquiries and scientific-philosophical readings. Just as faith is based on will and knowledge, atheism or deism is based on knowledge and voluntary attitude. The fact that someone makes definitions such as “I am an atheist, I am a deist” occurs as a result of his certain investigations, researches and readings.

The factors leading to atheism in general are psychological, socio-political and philosophical and experience reasons. It seems difficult to find a place in religion in the city culture that emerged with industrialization. Especially at this

time when everybody has to struggle with subsistence anxiety in everyday life, he feels constantly working for more pleasure and comfort and cannot devote time to religious rituals in this rush. The corporate religion, which has lost its active role in daily life, gradually withdraws from social life and then individual life.

Among the psychological causes of the atheist tendency is that one finds the classic and traditional style of religion “ordinary”, “boring” and “restrictive of freedom”. Some young people find a secular-atheist lifestyle more exciting, original and creative. While modern people have great self-confidence with their free lifestyles, religious people cannot break with tradition and remain provincial. That’s why, for example, when a peasant man comes to university, he may want to get rid of the socio-cultural heritage he brought with him.

One of the reasons of atheism is the feeling of getting rid of the burden of religion. Praying five times a day, fasting, zakat etc. In addition to religious rituals, religion is a burden with the sensitivity required by faith. The teenager may be avoid this responsibility.

The internet seems to be the most influential factor affecting young people's beliefs and makes them to question their belief system. Social media actors and other internet broadcasts are the primary factor in shaping their young minds. However, this should not mean that the only internet is effective for young people. Research, questioning and tendency, which started on the internet most of the time, turn into a belief by reading printed publications. Therefore, it can be concluded that: Religious or anti-religious discourse has a high impact on the shaping of young people's belief. However, the formation of an identity other than the institutional religion such as “atheist” and “deist” is the result of certain readings.

Another striking point is that, like all other concepts, concepts such as "atheist", "deist", "Islamist" are emptied and young people use them unconsciously to be "different".

Apart from anti-religious publications in the atheistic tendency, the following factors are prominent: First, atheistic thoughts emerge in response to religious environment. The recent events both in our country and in the world seem to have a negative impact on young people towards religion. It seems that an unfair staffing within the state and ultimately an armed coup attempt by an organization that claims to be religious, on the contrary the conservative government’s policy that is open to criticism about justice and merit, in turn, caused young people to react to institutional religion. As a matter of fact, in the interview we conducted in our study, all young people stated that there is reactive atheism in their environment.

The second important factor is the socio-cultural factor. In the Enlightenment period, criticisms directed to religion over Christianity in the West have taken on a quality that targets all religions in general. The secular-humanist world view in the

modern era is the natural result of the positivist, humanist, strict rationalist philosophical thought of Enlightenment. When the intense work pace of the industrial society (mechanized person) and the dynamics of modern city life were added to such a mental background, religion almost faced withdrawal from minds and real life. Religion has now become an appetite for parables, most of the fiqh issues, dream interpretations, sect-congregation structures, theological debates and peace and happiness promised by religion is almost sacrificed like a prisoner who extended his neck to the guillotine. There is no room for religious beliefs and rituals in such a composition for the young. Science is his religion; Its activities such as football, music and social media are daily rituals.

Another factor influencing the atheistic tendency of the youth is the desire to be accepted, the desire for freedom and the quest to be unique. Developing techno-informatics opportunities, questioning culture, secular life imposed by the modern lifestyle, and the fact that the language of religion and religious thought could not update itself seem to be among the other reasons that young people are interested in atheistic movements.

For all these reasons, the atheistic tendencies of young people should be taken into consideration and especially their sociological consequences should be considered. When this problem is handled in the context of morality, not in the faith-profanity equation, it will be easier to find solutions that will appeal to the faith worlds of young people.

Özet

Din karşıtı akımlar geçmişte olduğu gibi günümüzde de gençlerin ilgi alanındadır. Bu şaşırtıcı veya olağanüstü görülmemelidir. Gençler, toplumda her zaman yeniliği, aykırılığı, değişimi, dinamizmi temsil etmiştir. Genç, sorgulayan, araştıran, tartışan demektir. Bu nedenle "ateizm yayılıyor, deizm ilerliyor" gibi sözler karşısında şaşırmamalıdır. Günümüzde gençlerin ateistik yayınlara ilgi göstermesi de şaşırtıcı değildir.

Çalışmamıza konu olan ateistik akımlar ateizm, deizm, agnostisizm gibi kurumsal dini reddeden ve değer anlayışını insan aklına ve doğaya indirgeyen niteliktedir. Bu düşünceye dayalı yayınların ortak noktaları şunlardır: Tanrı ve ahiret inancının reddi, Tanrı kavramının yozlaştırılması, din-ahlak ve din bilim ilişkisinin reddi, ilahi vahyin reddi, insanın mutlak özgürlüğü ve yetkinliğinin savunusu, sınırsız cinselliğin, farklı cinsel eğilimlerin ve tüketimin özendirilmesi.

Gençlerin söz konusu yayınlardan etkilenmemesi mümkün değildir. Gençlerin inanç dünyasında etkili olan başlıca kaynaklar bilimsel ve felsefi eserlerdir. Bunlar ilgilisi tarafından okunan yayınlardır. Din karşıtı yayınlar ve gençlerin ateistik eğilimi arasında ilişkiyi araştırdığımız bu çalışmada, gençlerin kişisel sorgulamalar ve bilimsel-felsefi okumalar neticesinde ateizm, deizm,

agnostisizmi kabul ettikleri görülmüştür. Nasıl ki iman bir irade ve bilgiye dayanıyorsa, ateizm veya deizm de bir bilgi birikimi ve iradi tutuma dayanmaktadır. Bir kimsenin "ben ateistim, deistim" gibi tanımlamalarda bulunması onun belirli soruşturma, araştırma ve okumaları neticesinde ortaya çıkmaktadır.

Genel olarak ateizme yol açan faktörler psikolojik, sosyo-politik, felsefi ve tecrübi nedenlerdir. Sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan kent kültüründe dine yer bulmak zor görünmektedir. Özellikle gündelik hayatta herkesin geçim endişesiyle boğuşmak zorunda kaldığı şu dönemde, bireyler daha fazla haz ve konfor için sürekli çalışmak zorunda hissetmekte ve bu koşturmacada dinî ritüellere zaman ayıramamaktadır. Günlük hayatta etkin rolünü yitiren kurumsal din, yavaş yavaş sosyal hayattan ve akabinde bireysel hayattan çekilmektedir.

Ateist eğilimin psikolojik nedenleri arasında insanın dinin klasik ve geleneksel tarzını "sıradan", "sıkıcı" ve "özgürlüğü kısıtlayıcı" bulması vardır. Kimi gençler seküler-ateist bir yaşam tarzını daha heyecanlı, özgün ve yaratıcı bulmaktadır. Modern insan serbest yaşam tarzıyla müthiş bir özgüvene sahipken, dindar insan gelenekten kopamaz, taşralı kalır. Bu neden örneğin, taşralı bir genç üniversiteye geldiğinde yanında getirdiği sosyo-kültürel bagajdan kurtulmak isteyebilir.

Ateizmin nedenleri arasında dikkat çeken hususlardan birisi de maddenin egemenliğinde bir dünyada dinin getirdiği yükten kurtulma duygusudur. Beş vakit namaz, oruç, zekât vs. dini ritüellerin yanı sıra inancın gerektirdiği hassasiyetlerle din bir külfettir. Genç bu yükü omuzlamaktan kaçıyor olabilir.

Gençlerin inanç dünyasını etkileyen ve onları sorgulamaya sevk eden en etkili unsurun internet olduğu görünmektedir. Sosyal medya aktörleri ve cemaatleri ile diğer internet yayınları genç zihinlerin şekillenmesinde birincil faktördür. Ancak bu, gençler üzerinde sadece internetin etkili olduğu anlamına gelmemelidir. Çoğu zaman internette başlayan araştırma, sorgulama ve eğilim basılı yayınların okunmasıyla bir inanca dönüşmektedir. Dolayısıyla şöyle bir sonuca ulaşılabilir: Gençlerin inanç dünyalarının şekillenmesinde internette dinî veya din karşıtı söylemin etkisi yüksektir. Ancak özellikle "ateist", "deist" gibi kurumsal dinin dışında bir kimliğin oluşması belirli okumalar neticesindedir.

Dikkat çeken bir diğer husus, diğer tüm kavramlarda olduğu gibi "ateist", "deist", "İslamcı" gibi kavramların içinin boşaltılması ve gençlerin bunları "farklı" olma adına –bilinçsizce- kullanmasıdır.

Ateistik eğilimde din karşıtı yayınlar dışında şu faktörler öne çıkmıştır: Öncelikle ateistik düşünceler dinî çevrelere tepkiyle ortaya çıkmaktadır. Son dönemde gerek ülkemizde gerekse dünyada yaşanan hadiseler gençleri dine karşı olumsuz etkilemiş görünmektedir. Dinî olduğunu iddia eden bir örgütsel yapının devlete hükmetme çabası doğrultusunda devlet içinde haksız kadrolaşması ve

nihayetinde silahlı bir darbe girişiminde bulunması, bunun karşısında, muhafazakâr iktidarın adalet ve liyakat konusunda eleştiriye açık politikası gençlerin kurumsal dine tepki göstermesine neden olmuş görünüyor. Nitekim çalışmamızda yaptığımız mülakatta tüm gençler, çevrelerinde tepkisel ateizm olduğunu ifade etmişlerdir.

İkinci önemli etken sosyo-kültürel faktördür. Aydınlanma döneminde Batı'da Hıristiyanlık üzerinden dine yöneltilen eleştiriler genel anlamda tüm dinleri hedef alan bir niteliğe bürünmüştür. Modern dönemde seküler-hümanist dünya görüşü Aydınlanmanın pozitivist, hümanist, katı rasyonalist felsefi düşüncesinin tabii sonucudur. Böyle bir zihinsel arka plana sanayi toplumunun yoğun iş temposu (makineleşmiş insan) ve modern kent yaşamının dinamikleri eklenince, din adeta zihinlerden ve reel hayattan çekilmeye yüz tuttu. Din artık kıssalara, çoğu -neredeyse günlük hayatta karşılaşma ihtimali olmadığımız- fıkhî meselelere, rüya yorumlarına, tarikat-cemaat yapılanmalarına, ilahiyat tartışmalarına meze edilmiş ve dinin insana vadettiği huzur ve saadet adeta giyotinin önüne boynunu uzatmış bir mahkûm gibi kurban edilmiştir. Genç için böyle bir kompozisyonda dini inanca ve ritüellere yer yoktur. Bilim onun dini; futbol, müzik ve sosyal medya gibi etkinlikleri ise günlük ritüelidir.

Gençlerin ateistik eğiliminde etkili diğer faktör kabul görme isteği, özgürlük arzusu ve özgün olma arayışıdır. Gelişen tekno-bilişim imkânları, sorgulama kültürü, modern yaşam tarzının dayattığı seküler hayat, din dilinin ve dinî düşüncenin kendisini güncelleyememiş olması gençlerin ateistik akımlara ilgi duymasının diğer nedenleri arasında görünmektedir.

Tüm bu gerekçelerle gençlerin ateistik eğilimleri dikkate alınmalı ve özellikle bunun sosyolojik sonuçları düşünülmelidir. Bu problem iman-küfür denkleminde değil, ahlak bağlamında ele alındığında gençlerin inanç dünyalarına hitap edecek çözümler üretilmesi kolaylaşacaktır.

Introduction

Young people are those who reflect the future of a society. Their beliefs, thoughts and attitudes provide tips about what we will face in future. If we are looking for a better future, we have to raise our youth based on our beliefs and ideals. Educational institutions, social and cultural factors and publication-related activities are the essential factors guiding youngsters' path. Publications for youngsters are produced in two forms as digital and printed. It is obvious that Internet, social media and video channels affect not only the youth, but also everybody including children and elderly.

Considering the fact that the two concepts that emerged in the 21st century are profanation and consumption, the publications which affect the young people are related to these concepts, which is not surprising. Although the religious

publications that provide a spiritual perspective to life and indicate that the life does not solely consist of this mortal world are common, there is still an "anti-religious" field that affects young people's thoughts. The declining trend of religiousness in Turkey and other countries indicates that the impact of such publications and activities cannot be neglected.[1]

Türkiye Gençlik Raporu (Turkish Youth Report) published by Social, Economic and Cultural Research Center (SEKAM) in 2016 suggests that young people experience dilemmas and confusions in terms of their traits and identities, and that they are deviating from the religious and ethical values. This report also shows that young people experience conceptual issues because there are some young people who define themselves as "atheist" but still perform prayers and fast, and they are those youngsters who define themselves "Islamist" but do not perform prayers at all. According to the results obtained from the survey, youngsters generally consider smoking, alcohol and substance consumption, free sexuality and homosexuality as legit. Religious perspectives of young people weakened, and their trust in the religious institutions became distorted. Despite becoming personalized and feeling alone, young people have an understanding that "they can do anything as they have the right to do so". They desire a limitless consumption and freedom. They attribute importance to brands and value abnormal dressing style. Their role models are the popular subjects, rather than the scientists, philosophers, religious people and politicians.[2]

The primary reason for this rapid change among the new generation is Internet. The main source of information for people is web sites and videos in this new communication and technology age. It is a known fact that Internet and videos also affect everybody, not only the youth. The distinctive trait of modern era is individualization, solitude, virtualization and Internet addiction, which are apparent in everybody. The topic that we are interested in at that point is the impact of religious and anti-religious content on young people.

The concept of theism reflects the belief in a single god, while atheism is the rejection of a god in philosophy. The trends of rejecting the theoretical religion can be named "atheistic" despite being conceptually different to atheism. To reflect the anti-religious trends guided by atheism and deism, the concept of "atheistic" was used in the study. The similarity between deism and atheism cannot be denied. In a field study on the atheistic and theistic perceptions of university students, the following were stated:

---

[1] For the studies on youngsters' beliefs and religiousness, see. Fatma Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", *Mezhepler Tarihi Dergisi* 10/2 (Fall 2017), 535-536; Kenan Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", *İslami İlimler Dergisi* 12/3, (Güz 2017) (101/132), 104; Pew Research Center, "The Age Gap in Religion Around the World", (Date Accessed: 15 March 2019).

[2] SEKAM, *Türkiye Gençlik Raporu* (Istanbul: May 2016) 6-7.

> "The results of the present study indicate that the difference between atheist and theist ideologies is limited with the belief in God. Atheists do not accept the existence of a god while theists still believe in God. The belief of subjects was shaped by the emotional needs, and they were the people who lost their interest in religion or were scared with religion, rather than being an intellectual atheist or theist. Accordingly, neglecting many important religious concepts including revelations supported the thoughts of atheists. The criticisms of theists toward religions drove atheists to adopt deism. An understanding that does not include a belief in revelations, miracles and eternal life and that does not accept the control of God over the universe (deism) means the half of the path to atheism has already been walked."[3]

The aim of the present study is to discuss the reasons for the atheistic orientations among the young people and to determine the relationship between these orientations and anti-religious publications. This study also examines which topics the anti-religious publications focus on the most. It presents the interviews performed with 21 high school and university students aged between 18 and 24. The field studies on atheism and deism are among the primary source of reference for this study.

1. General Traits of Anti-Religious Trends

Anti-religious trends reflect the thoughts and ideologies that object to the religion. All ideologies rejecting the institutionalized religion and religious beliefs, such as atheism, deism, agnosticism or nihilism which indicate a different field of meaning, can be considered equal in terms of "rejecting the religious beliefs and objecting to the religion". These trends are basically the rejection of the belief in God and last day, and they are based on the following:

a. The life is limited with the present world, and the reality covers the subjects and objects that can be perceived. There are no metaphysical objects or subjects that can be sensed. There is no life after the death. The belief in God and last day is limited with the conscientious acceptance of people.

b. Sources of information are solely the observation, experiments and rational idea. Other than these, non-testable channels such as revelations and inspiration are not valid sources.

c. Religions are a part of people's needs, fears and historical acceptance. They are some sort of beliefs from the mythological era. Science is the only sufficient and valid subject for meeting people's all sorts of needs in the modern era.

d. People are a result of the universal process and the nature itself.

[3] Y. Sinan Zavalsız – Ensar Şahin, "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (June 2018), 598.

e. Ethical values were developed by people in line with the rational ideologies and experiences. The religious references of ethics as well as the obligatory relationship between religion and ethics cannot be accepted.

f. The purpose of life is pleasure and happiness. Performing actions that will benefit the society is the greatest happiness for one.

g. The superiority does not solely belong to a religious group or society; what is important is the unity and equality of people. The idea of superiority or ummah-related superiorities cannot be accepted.

h. People are free in their thoughts and attitudes. Freedom of people can only be established with the citizenship laws and universal human rights. Religious rules are not valid in terms of establishing the life.

As understood from the aforenoted, anti-religious trends minimize the limits of life to the present world and reject metaphysics entirely. Atheistic trends such as agnosticism, humanism, deism, secularism, nihilism or hedonism agree upon the principles of rejecting the religion, unnecessary trait of religion, independence of people from the God, and people's absolute competence and freedom, although they have different philosophical bases. Atheism is the umbrella term for all rejectionist trends. Furthermore, the relevant literature has many concepts reflecting this ideology. Faithless, anti-religious, anti-theist, non-religious, atheist, apostate, unchurched, unaffiliated, agnostic, secularist, humanist, naturalist, scientist, skeptic, free-thought. Despite the differences between them, they agree with the atheism in terms of objecting to religion.[4]

The trend of recently-conceptualized "New Atheism" represents the contemporary group represented by the figures such as Richard Dawkins (1941-), Christopher Hitchens (1949-2011), Daniel Dennett (1942-) and Sam Harris. New atheists claim that science is a guide for humanity and that they expect science to direct them in numerous fields including the ethical topics. New atheists reject the epistemological value of religion and associate the reality with the science only.[5] To sum up, all anti-religious trends accept that religions do not reflect the reality, and that only the rationality and perceivable things are valid in this regard.

2. Anti-Religious Publications

Publications of anti-religious trends do not imply the publication activity managed from a particular center. The aforenoted point is particularly valid for

[4] Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", 105. For general details, see. Frederic Henry Hedge, *Atheism In Philosophy and Other Essays* (Boston: Roberts brothers, 1884).

[5] Alper Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", *Diyanet Dergisi –Deizm, Ateizm, Nihilizm Kıskacında İnsanlık-* (Ankara: August 2017), 23-24.

anti-Islamic publications. Anti-religiousness is present in various platforms. These publications can be separated into two as digital and printed. Among the printed publications, the works that capture the attention of youngsters are related to science, philosophy, culture, art, literature, personal development, mysticism, humor, history and so on. Other channels that catch the attention of young people are social media, video channels, Internet and digital publications. Recent studies indicate that Internet use rates increased and that youngsters spend a certain amount of their daily time in the Internet using their smart phones or computers.[6]

Various web sites and social media accounts spread atheist propagandas with thousands of their atheist followers. These sites aim to leave an impact on the young people with their claims and statements based on the rejection of God and the religion that opposes the science as well as acts as the source of violence, assigns a secondary status to women and has no place in the modern world and based on the idea that people do not need religion to be ethical. Anti-religious publications can often turn into a propaganda on the Internet. Atheistic books can be published in different forms with no charge, and in certain cases, youngsters' attention can be captured with audio books. Accessing such works and ideas becomes easy for people with the aforenoted ways.

Another field where the anti-religious trends show themselves are the published works. Among these works, philosophical works have an anti-religious context in subjects such as the idea of God, evolutional existence, relationship between religion and science, problem of malevolence, and rejection of the relationship between religion and ethics.

In other words, publications of atheists are among the important youth works. For instance, the *God Delusion* by Richard Dawkins have been published for numerous times. Books of Turan Dursun, who has influenced a certain group with his books, continue being a source of inspiration for atheistic ideologies. Works by Dursun aim to provide a basis to atheism through the contradictions of Quran and criticism toward Muhammad.

Other sources that capture the attention of youngsters include science and fiction, art, literature, personal development and humor. The ones that can be considered as "anti-religious" among these indirectly blemish the religion. For instance, humor works directly focus on religious concepts, figures, symbols and values. A French humor magazine named Charlie Hebdo, which received adverse reaction from all Muslims owing to publishing the cartoon of Muhammad, is essentially based on the rejection of religious principles. It is a known fact that certain humor magazines from Turkey are also not much careful toward the

[6] Celal Hayır, "Lise Öğrencilerinin İnternet Ortamında Fazla Vakit Geçirme Nedenleri Üzerine Bir İnceleme: İstanbul Köy Hizmetleri Anadolu Lisesi Örneği", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/2 (2019), 523-524; Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK), "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması 2019", (Date Accessed: 02.04.2020).

religious values. Novels and stories with an anti-religious context have a form of story-telling that influences the reader deeply. After reading the book, readers' belief in God's power and mercy can be distorted, based on the content. Readers may even think that religions promote violence in certain cases. They may believe that ethics have no relationship with the religion. The idea that happiness depends on absolute freedom and that religion is an obstacle preventing people may be accepted. Publications in the field of literature direct people to adopt their ideologies. For instance, *Candide, ou l'Optimisme* by Voltaire criticizes God through the problem of malevolence. Voltaire reflects his anti-religious approach with the statement: "God could have created a better world if God had desired so, which is not the case… Then, God is a creation of people."

There are many movies within which atheist people can feel more comfortable, which include "Mary and Max", "Man From Earth", "Charles Darwin: A Life From Beginning to End: ", and "Invention of Lying". The sector of cinema is actually a topic that should be reviewed from multiple dimensions. The anti-religious characteristic of a movie is not solely based on rejecting the God. All sorts of movies that blemish the name or traits of a religion can be included in this regard.

Publications with anti-religious statements may, in certain cases, target the religion. Regardless of being printed or Internet-based, anti-religious statements generally have a wording-based, superficial and eclectic reading style. Instead of religious works full of meaning and wisdom, they generally refer to common narratives without checking whether they are weak and false. Moreover, they do not consider the historical background and basis of verses and hadiths as well as the relevant wisdom and purposes. Therefore, readers may be misguided. These works and statements may make the religious subjects an object of ridicule. They consider the religion as equal to mythology, and reflect that religious information is not valid. Furthermore, these works and statements associate the religion, violence and terror, and they affirm pure feminism based on the claim that women are not valuable in Islam. With such a negative language and discourse toward the religion, anti-religiousness affects the youngsters on the Internet first, confusing their minds, and it makes them less interested toward the religion. Having no correct information and satisfactory explanations in religious topics, young people may find themselves disapproving the religion in the end.

3. Anti-Religious Publications Based on the Content

3.1. Rejection of the Belief in God and Last Day

Believers who assess the life in a religious content believe in the idea that the entire universe was created by God, that the universe has a purpose and order, that people have a responsibility in such an order, and that people believe in the Last

Day when they will be accounted for what they have done in this world. However, ideologies that believe the life solely consists of the present world and that creatures only consist of the perceivable ones reject the belief in God and Last Day. Philosophical works do not include a metaphysical creature in terms of assigning a meaning to existence. Not only an atheist person, but also an agnostic, secular or humanist person also agrees upon the aforenoted point. In their world view, there is no place for the concepts of God and Last Day.

The God Delusion by Richard Dawkins question the belief in God and roots of religions. In the book which is generally based on the Christian traditions, Dawkins presents opposite arguments to the evidences regarding the presence of God mentioned by Thomas Aquinas. At the end of his work, Dawkins presents a list consisting of the contact details of institutes, associations and other organizations representing atheist, humanist and secular ideology in the context of the anti-religious propaganda.[7] In *The Magic of Reality,* Dawkins aims to reflect the operation of universe on a scientific basis and rejects the belief in God. He defines religion as a sort of belief people created due to their ignorance and fears, and he wants us to believe in the reality, rather than the God that wants people to pray to the divine authority. Accordingly, naming something as a miracle means "not understanding". In the past, people considered natural events as a sort of sorcery, and they associated anything they did not understand with a divine power. However, people need to believe in the magic of reality, rather than mythology, in a period when they have understood the nature.[8]

God Is Not Great by Christopher Hitchen, a contemporary atheist philosopher, claims that religions harm the humanity, that the groundless structure of metaphysical statements as well as the dangers of unhealthy religious statements, invalidity of designed evidences and the doctrine in Quran were derived from Jewish and Christian myths, and that the miracles are a type of mythological stories.[9]

Furthermore, the thought which canonizes science and defends coincidences against the idea of creating power that manages the entire cosmic system is accepted as one of the approaches that reflect the idea of God as a negative concept. For instance, *The Drunkard's Walk* by Leonard Mlodinow claims that what directs people's lives are thousands of accidental events and concepts that cannot be controlled by the person. As where people can be directed by the coincidences cannot be known, one need to consider all probabilities and focus on the success. This work by Mlodinov does not reflect God or a metaphysical existence.

---

[7] Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, trans. Melisa Miller, Barbaros Efe Güner - Tunç Tuncay Bilgin (Istanbul: Kuzey Yayınları, 2006), 330, 359.

[8] Richard Dawkins, *The Magic of Reality* (New York: Free Press, 2011), 7-259.

[9] Christopher Hitchen, *God Is Not Great* (London: Atlantic Books, 2008), 15-295.

In addition to Turan Dursun, İlhan Arsel, Muazzez İlmiye Çığ and Arif Tekin, some of the first people who come to mind first when anti-religiousness is mentioned, the works based on the definition, grounds and arguments of atheism also capture attention. *Ateizm: Teori ve Pratik* by Tufan Çelebi and *Ateizmi Anlamak* by Aydın Türk can be mentioned in this regard.

3.2. Corruption of the Concept of God

Allah is unique with the divine personality and titles in the discipline of kalam. Allah's relationship with the creatures is accepted as the relationship between the creator and created. No creature can be equal to Allah. The titles and statements that are used to reflect people and that suggest deficiencies cannot be used for Allah. However, one of the issues seen in the publications of youth is the corruption of the term God. Such usage can be found in the written media, Internet and cinema. Showing themselves through science and fiction works or fantastic works in certain cases, these publications do not suit the belief of Allah presented by Islam. It cannot be rejected that such publications cause the idea of God in youngsters' minds to become ordinary and disreputable. In addition to the youth series named "The Last Goddess", "Hybrid Goddess", "Daughter of God", "Did God Die?", "Goddess" and "When God Spits" , movies such as "Greek Gods against the Adolescents", "Gods Must be Crazy", "When God Sleeps", and "Dirty God" are among the examples where the concept of God is used without attention.

3.3. Rejection of the Relationship between Religion and Ethics

Quran is a call for assigning ethics to a solid ground and developing positive ethical attitude among people. It is safe to state that what is present in the core of faith and prayers is ethical behaviors. Ethics and religion is correlated. All prayers are performed to assign a ground to this relationship. The metaphysical grounds of ethics causes it to be relative no longer. The relationship between ethics and religion is not to leave ethics to human conscience and to raise the religion to a normative level. A believer has to be ethical toward anybody at any place and time. Therefore, the obligatory relationship between religion and ethics is within the basic claims of religion.

It is without doubt that "being ethical" is not a trait solely displayed by religious people. Furthermore, isolating ethics from the religion means leaving ethics to people's conscience. However, factors such as socio-cultural environment as well as educational status, characteristics and benefits may adversely affect the continuity and effectiveness of ethical behaviors. Therefore, associating ethics with religion assigns a certain standard and power to ethics.

One of the points reflected by anti-religious trends is the idea that ethics is independent from the religion. Accordingly, human mind and conscience can realize the truth and display ethical attitudes in the modern era. For that purpose, there is no need to believe in any religion. For instance, *Morality Without God?* by Walter Sinnot Armstrong defends this claim, stating that ethics is totally independent from religion with no particular reference to any religion in this context and that even an atheist can be more ethical than a religious person. Considering atheist, agnostic and secular people in the same pot owing to being anti-religious, Armstrong reflects the motto "atheists are not unethical".[10] If ethics, the basic purpose of religion, is based on absolute intelligence and experience with no dependence on the religion, it is without doubt that there will be no need for the idea of religion and God.

3.4. Rejection of the Relationship between Religion and Science

Religious hypotheses are primarily based on religious information. Information related to both history and nature is present in the content of the revelations to a significant degree. Anecdotes and verses on the earth, sky and universe contain such information. Atheistic trends of the modern era claim that the idea of God was invented by the people and that religious statements consisted of mythological elements. After the Age of Enlightenment, science was based on the view of world free from all sorts of religious concepts. Particularly the 19th century can be regarded as a period when religion was removed from all sorts of daily life activities for the science. The position of religion and science in that era was summarized as follows: Science belongs to intelligence, while religion belongs to conscience.

In the conference *L'Islamisme et la Science* (Islam and Science) held in Sorbonne in 1883, Ernest Renan claimed that Muslims contributed nothing to science, that Islam and science could not suit one another, that Islam was against the scientific ideology as a religion, and that Muslims were not capable of performing scientific and philosophical activities.[11] This conference then triggered the discussions which would last for a long time because supporters of the religion claimed that Islam did not prevent science, while anti-religious people believed that Islam was an obstacle before scientific ideology.

A significant anti-religious approach can be recognized in the religious, scientific and philosophical publications of the modern day. Accordingly, "substance" is the sole reality while "evolution" is the ideological ground of this

---

[10] Walter Sinnot Armstrong, *Tanrısız Ahlak*, trans. Atilla Tuygan (Istanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012).

[11] Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan* 2 (1996), 6; Cemal Aydın, "Türk Bilim Tarihi Yazımında 'Din' ve 'Bilim' İlişkisi: Osmanlı Örneği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/4 (2004) 29-44.

reality. "New atheists" including Richard Dawkins, Christopher Hitchens, Daniel Dennett and Sam Harris claim that science is a guide for humanity and that they expect science to direct them in numerous fields including the ethical topics. According to them, religion is not a source of information but a system full of mythological narratives and thoughts. However, as science can be tested and felt, it can provide the data that can contribute to people's lives. Evolution is the most important theory explaining the existence. Accordingly, there is no need for the idea that the nature was created. It is clear that anti-religious people utilize the prestige of the science, associating religion with mythology and making efforts to blemish the religious ideology They reject the epistemological value of religion and associate the reality with the science only.[12]

The Crucible of Time by John Brunner, which appealed to a certain number of readers in Turkey although it has yet to be translated into Turkish, reflects the independence of science and the belief that science will ultimately triumph. Furthermore, *The Armageddon Crazy* by Mick Farren associates religion with violence and radicalism, coding "the dominance of religious people as a sort of doom". *Galactic Rapture* by Tom Flynn defines religion as an irrational and harmful ideology. *Code of the Lifemaker* by James P. Hogan is a sci-fi work examining the conflict between science and religion.

Publications that explain the existence of humanity with evolution, that limit the borders of life with visible objects and subjects, and that associate the source of information with experiments and observation do not consider religion as a valid information source, rejecting it entirely. Such publications can often be seen in journals, books, social media accounts, web sites and video channels. With the Quranic verses on humans, nature and history and hadith narratives regarding the fields of medicine and astronomy, which are mostly weak, the conflict between religion and science continues. One of the points within which the anti-religious statements have become centralized recently is the aforenoted one.

It is without doubt that Quran is not a scientific book. Therefore, a scientific examination toward the verse on the cosmic system in Quran is not a necessity. Efforts to generate generally-accepted theories from the verses shaped by considering the knowledge level of the first addressee as well as the concepts they used or to test these theories with the data of the current science are futile. Quran is a guide to the correct path that does not aim providing scientific data to people. Therefore, accepting these verses as an instrument of consideration rather than as scientific data sources would be more suitable.

[12] Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", 23-24.

3.5. Rejection of Quran's Divine Characteristics

Quran is a holy value for every Muslim people. Furthermore, it is the main source of Islam. Believers of Islam accept that Quran, the divine source of Islam, has reached the present day without any changes since the day of the Prophet. Islamic traditions do contain any doubts in this regard. One of the points present in the core of anti-religious publications is the aforenoted statement. Criticisms toward Quran is the common point of atheistic trends. These criticisms can be divided into two sections. The first is the criticism toward Quran texts in terms of content, while the second consists of the criticisms that the original form of the Quranic text has never reached the present day.

The book *Kur'an'ın Kökeni* which was first pressed in 2000s and published by Arif Tekin claims that Quran is both the entire and brief form of the laws and religious beliefs generated throughout the history.[13] This work is based on the narratives related to Quran verses, hadith, interpretation and Islamic history references. Explanations made by Islamic scholars were not included, and the objectivity criteria that should be present in a scientific work were not considered at all. Furthermore, inclusion of narratives in a selective form and addition of only a certain part of a long narrative into the book can be considered as the result of the efforts to direct readers to a certain ideology.

Criticism of Quran by Swami Dayananda Sarawati, an Indian philosopher (1824-1883), was published in Turkey in 2018, and it is a work claiming that Quran was not a divine text. Dayananda reflects his thoughts on Quran as follows:

> "It is without doubt that this book has information that suits the reality and that does not conflict with the doctrine of *Vedas*. I accept this information like another person who is free from bigotry and fanaticism. However, Quran introduces many concepts and actions that are a result of ignorance, that distort the idea or reality, that threaten the public order, that promote the fight in the society, and that result in pain. Additionally, the repetitive and ambiguous style of Quran does not suit the form of a philosophical book."[14]

Dayananda's criticism toward Quran can be summarized in three points: Quran is not based on revelations. The description of God in Quran is arbitrary, fanatic and sadist/violent; Quran's provisions are not fair and realist.[15] Criticisms toward Quran are based on a simple and pure rationalism. Accordingly, Dayananda seems to have failed in associating the concept of God presented in

---

[13] Arif Tekin, *Kur'an'ın Kökeni* (Istanbul: Berfin Yayınları, 3rd Edition, 2009), 18.

[14] Sevan Nişanyan-Can Başkent, *Swami Dayananda Saraswati'nın Kur'an Eleştirisi*, trans. Sevan Nişanyan-Can Başkent (s.n.: Propaganda Yayınları, 2018), 175.

[15] Cemil Kutlutürk, "Hindu Düşünür Dayananda Sarasvati'nin Kur'an'a Yönelik Eleştirileri", *Milel ve Nihal* 15/1 (2018), 42-51.

Quran with his own socio-cultural approach. Furthermore, he acted wrongly as he assessed the relevant verses based on wording. For instance, in his criticism toward the verse *"Who is it that would loan Allah a goodly loan so He may multiply it for him many times over"*[16], he claims that Allah cannot be a weak subject that requests a loan from the people, or a bankrupt merchant whose wealth is at a poor level.[17] However, this verse was understood as follows in the Islamic tradition: "Sacrificing goods and life for Allah". One of Allah's titles in Islam is Gani, meaning "the one that is rich and needs nobody".[18]

People are affected by the socio-cultural conditions surrounding them. Therefore, certain verses in Quran may seem contradictory at first. For example, while criticizing the verse *"O wives of the Prophet, whoever of you should commit a clear immorality - for her the punishment would be doubled two fold, and ever is that, for Allah, easy"*[19], he says "Men are also responsible for the immoral act of women. While women are punished in a doubled form, will Muhammad be punished too?"[20] This criticism is against the principle "individualism of crime". The verses associates the idea of punishing a crime in a doubled form or more in the context "People's responsibility is assessed according to their positions.", inviting people to morality. Swami's criticism is probably based on the following principle in the ancient Brahmanist Law: "Women are under the guardianship of their fathers before marriage, their husbands after the marriage, and their sons after becoming a widow"[21]. It is without doubt that husbands will not be held responsible for the crime their wives committed based on the principle "individualism of crime" in Islam. The characteristic of text-targeting criticisms, which arises from cultural differences, can be recognized in this regard.

In addition to these criticisms toward the content of Quran, it is claimed that the anecdotes reflected in Quran are mythological stories and that these anecdotes were derived from the stories of other religions. For instance, in *God Is Not Great* by Christopher Hitchens, the doctrines regarding Moses, Abraham, Noah and Gabriel were also mentioned in other books. Hitchens stated that he participated in Arabic religious rituals in different Islamic countries and that he understood all Muslims were radical and religion is a dangerous system of beliefs. He defended his claim that Quran text was a citation from the books of previous religions, which was a similar form of action seen in other books with similar criticisms.

---

[16] al-Baqarah 2/245.

[17] Nişanyan, *Saraswati'nın Kur'an Eleştirisi*, 53.

[18] an-Nisa 4/131.

[19] al-Ahzab 33/30.

[20] Nişanyan, *Saraswati'nın Kur'an Eleştirisi*, 144.

[21] Mahmud Es'ad b. Emin Seydîşehrî, *Hukuk İlmi Tarihi*, "Kadim Brahman Hukuku-1", ed. Hasan Özket, trans. Veysel İpekçi (Istanbul: Matbaa-i Amire, 1332), http://medhaldergi.com/oku.php?makaleno=110 (Date Accessed: 6 April 2019).

3.6. Argument of Absolute Freedom and Authority

Although freedom is not separately present in the Islamic ideology, it is reflected as "the freedom of will" in the context of destiny. Quran indicates that people have the freedom of will and that they will only explain what they believed in and how they acted to their creator. The tawhid phrase starts with "La", making people free of everything, and ends with "illallah", keeping Allah as an exception. Accordingly, people become free of everything except Allah, which indicates the rejection of absolute freedom. People will be held accountable for their preferences in the dilemmas of faith and blasphemy, benevolence and malevolence, and good and bad.

Islam implements various orders and bans for the peace and happiness of people. Therefore, the life gets restricted through certain rules. Nihilism means the rejection of these rules. This trend can be realized on the covers of youth books with titles "I am Free Now", "Children of Freedom" or "Great Freedom", which give messages such as "You are sufficient by yourself", "You are all you need", or "You do not need to submit to anybody" and isolate them from moral values as well as personal and social responsibilities. These secular statements are close to religious references such as "with Allah's permission" or "trust in Allah".

The idea of self-sufficiency becomes highly popular in the world of youngsters. This idea, called *istighna* or reluctance in Quran, actually means the separation from Allah and becoming lonely: *"No! [But] indeed, man transgresses; Because he sees himself self-sufficient...."*[22]. Considering oneself as absolutely free, dominant, powerful and authorized to do anything is the trait of Pharaoh according to Quran. Pharaoh said to the people *"I am the supreme lord of you all!"*[23] Islam idealizes emotions such as submission, modesty and simplicity, instead of reluctance and arrogance. *O mankind, you are those in need of Allah, while Allah is the Free of need, the Praiseworthy."*[24] This verse does not nullify people's freedom. On the contrary, people are asked to know they are free in terms of performing lawful or unlawful acts and to be grateful to Allah for the blessings. Therefore, the relationship between people and nature is a sort of deposited connection. People cannot even control their own selves. Therefore, they cannot harm or use their selves randomly or as however they wished.

As one of the primary figures capturing the attention of youngsters, Osho (Chandra Mohan Jain) is a typical representative of Far Eastern mysticism who makes efforts to keep people free from all sorts of religious institutions. The spiritual context of his publications combined with the topics such as people's ego, free sexuality, unnecessity of the belief in God, harmful characteristics of religious rules for people and glorious position of love in people's eyes catch the interest of

[22] al-Alaq 96/6-7.

[23] an-Naziat 79/24.

[24] al-Fatir 35/15-17.

young people. Osho's nihilist and hedonist works aim to free people from the rules of religion and enable them to reach the unlimited freedom of the ego. His works do not have the God controlling the life. On the contrary, people should exist with their own competency. What will make people happy is to overcome the religious and social judgments, achieve the inner world and experience the absolute freedom. Osho appeals to the young people who are fond of their freedom and have limitless energy and demands. Many of his works were translated to Turkish and have been on the list of bestsellers. Moreover, some of Osho's books are provided free in PDF format on the Internet.

Objecting to the personality and social norms and rejecting the customs and traditions with religious roots are among the emotions recommended by these publications. For instance, *The Metamorphosis* by Franz Kafka reflects the period of alienation a person experiences toward the society after feeling as a free subject. Social norms are totally sublated in this regard. Inability to break the chains of family and society means living as a slave.

Promotion of feminist ideology among the women and rejection of female perception by Islam can be assessed in this context. It is a fact that there are numerous publications with this topic. For instance, *The Handmaid's Tale* by Margaret Atwood is an influential work with the religious statements against the feminine perception and implicit feminist messages.

In fact, what is suggested in personal development books is the idea of self-competence. The personal development specialist aiming to help gain self-confidence has preferences such as "mind and ego" over God as the authority controlling the subjects and objects, "pleasure and happiness" over "Allah's approval" as the purpose of life, "yoga and meditation" over the prayers that make one peaceful, and "the highest success" over the religious ideals that build one's life. *Unlimited Power* by Anthony Robbins directs people to focus on their power while aiming to motivate them to earn and become wealthy and happy. Furthermore, the personal development book *The Leader in You* by Dale Carnegie is based on the statement that the power and motivation one needs is actually already present in that person. Such personal development books that do not mention the trust in and prayers to God dictate the secular world view.

3.7. Promotion of Limitless Sexuality and Different Sexual Orientations

The youth is accepted as the most energetic years in one's life. The feelings of anger and lust are at the highest levels during youth. The lust or sexual desire is an innate feeling that helps maintain the lineage. Islam reflects that this feeling should be experienced and fulfilled with morality. Therefore, Islam positions the relationships between people on a certain basis, regardless of the period they live in, and it restricts the acts of people with the lawful and unlawful actions. This is

actually a standard developed for the peace of people and society. For example, the religion clearly explains how a man and woman can be together or whose relationship is lawful. A family established through a lawful marriage is ordered and idealized by Islam. Everybody has a limit in terms of their relationships with their relatives. Following these limits is not only a conscience-related liability, but also a religious and moral responsibility. This responsibility is a principle that suits people's nature and satisfy them in the end.

It is a known fact that sexuality is highlighted in the publications of youth. In the period of profanation and consumption, the products that draw customers in the easiest way are sexual publications. These publications blemish the religious and moral principles in the relationship between males and females. Promoting and presenting concubinage and incest relationships as something normal, these publications are quite common in our daily lives. Such works carry interesting names, with the following examples: "Immoral Love", "Immoral Offer", "Immoral Man", "Immoral Lives", "Mixed Love", "My Hetero Love", "Do not Call me Brother", "My Love-in-Law", "Spank Me Daddy", "My First Homosexual Relationship". The idea of "experiencing sexuality freely" is reflected in such publications, causing orientations of rejecting the religious limits under the name of "sexual freedom" among young people.

A young person who is exposed to a sexual and pornographic attack on the Internet finds himself/herself in the middle of a propaganda of incest relationship or homosexuality. For instance, homosexuality has been presented by the main actors in the movies that have left a mark on the Turkish cinema in the last decades. Homosexual characters that display themselves in a promotive and sympathetic form clearly normalize and even promote homosexuality. Although homosexual relationships are reflected as "perversion" by Abrahamic religions, they are considered as a "right" in modern times thanks to the significant impact of these publications.[25]

From a scientific perspective, a person may be born with both masculine and feminine emotions. In the Islamic law, there are certain rules for the bisexual people who are called "hunsa". However, these rules do not affirm the homosexual relationships. People with such a physiology and psychology live their life as how they feel in terms of gender. No oppression or pressure can be implemented in this regard because one cannot be held responsible for one's innate characteristics. These traits cannot be insulted, or one does not need to reveal these. Moreover, these characteristics cannot be a reason for adultery. Islam considers adultery and homosexuality as a moral problem and indicates that these are among the reasons of punishment with examples from previous nations.

---

[25] For more details on homosexual in the cinema history as well as homosexual relationships becoming common, see. S. Paul Davies, *Eşcinsel Sineması Tarihi-Sinemada Görülür Olmak* (Istanbul: Kalkedon Yayınları, 2010).

Certain publications reflect the religious laws regarding sexual topics, which have become social traditions, as a taboo. This causes a negative attitude toward the religious limits among the youngsters. Considering religion as an obstacle before preferring a sexual identity and living sexuality freely, people almost sacrifice their minds and emotions to experience lust and start to lose their beliefs and religious emotions which build their identities as the most important instruments of personality. Accordingly, a nihilist and hedonist lifestyle that neglects the rules of religion and society and prioritizes pleasures is adopted.

3.8. Promotion of Consumption

In this period with higher profanation rates, young people always search for something. In certain cases, young people may be satisfied by consumption solely. It is without doubt that formation of such a trend among youngsters may seem like the success of commercial firms. Moreover, why people are interested in consumption that much is another topic of discussion.[26]

Publications on fashion, culture, art or sports, which capture the attention of a great number of young people, are impactful in terms of making youngsters a subject of consumption. The rich and luxurious life in cinema and television as well as the lifestyles of footballers which are young people's dream and the free and flamboyant icons of the popular culture direct young people from spiritual to financial interests. Accordingly, in *Turkish Youth Report,* 21% of the youngsters purchased a product even if they did not need.[27] Young people who always search for the "new" with their passion toward brands and fashion, who are influenced by the tattoo of their favorite footballer or artist, or who dream about living the luxurious lives presented on TV forget about the concepts of being thankful and satisfied, and they search for happiness in material of financial processes. As people cannot be satisfied with what is normal in time, they start to show interest toward extraordinariness and get into the area considered unlawful by the religion, malevolent by the society and forbidden by the state. Practices as extreme as substance addiction, concubinage and perversion are in parallel with the dominant consumption culture. It is a fact that these practices terminate the spiritual emotions and direct youngsters to a world isolated from religion.

---

[26] For consumption-related theories, see: Erol Erkan, *Gençlerde Tüketim ve Din* (Istanbul: Hiperyayın, 2018), 38-65.

[27] SEKAM, *Türkiye Gençlik Raporu*, 121.

4. Relationship between Anti-Religious Publications and Atheistic Education:

4.1. Reasons for Atheistic Thoughts

Young people deviate from the religion and become inclined to adopt atheism or deism every passing day. Researches on the domestic and global scale indicate that the anti-religious trend is on climb.[28] How accurate these researches are is another topic of discussion. The studies on anti-religiousness and reasons for rejecting the religious belief indicate that people adopt atheism due to psychological, philosophical/ideological and experience-related reasons.[29]

The main reason for the increased atheistic orientation in recent times includes the psychological and socio-psychological factors. It seems difficult to find a place for religion in the urban culture that emerged following industrialization. In this period when everybody is busy trying to maintain their lives, people have to work more for more pleasure and comfort, and they cannot find time for their religious rituals. As the institutional religion loses its effective role, people gradually abandon it in their social and personal lives. Secularization and rejection of religious concepts and actions/becoming an atheist seems a natural result of such a lifestyle. Therefore, the spread of atheistic ideology in the modern era should be associated with the new lifestyle brought by modernism, rather than the irrational characteristics of religion or rational structure of atheism. Industrial society left no place for religion and caused regression in the religion with the procedure of shift, festivals, sportive contests-competitions, consumption culture, and relationship between males and females.[30]

---

[28] Sevinç, "Ateizmin Boyutları ve Tipleri", 102; Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 535-536; Gabe Bullard, "The World's Newst Major Religion: No Religion", https://www.nationalgeographic.com/news/2016/04/160422-atheism-agnostic-secular-nones-rising-religion/ (22.04.2016), (Date Accessed: 03.03.2020); Makdanışmanlık, "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı" June 2017, https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2019/03/MAK-DANI%C5%9EMANLIK-T%C3%9CRK%C4%B0YEDE-TOPLUMUN-D%C4%B0NE-VE-D%C4%B0N%C4%B0-DE%C4%9EERLERE-BAKI%C5%9EI-ARA%C5%9ETIRMASI.pdf (Date accessed: 03.03.2020); Sertaç Aktan, "Türkiye'de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?", https://tr.euronews.com/2019/03/19/turkiye-de-deizm-neden-yukseliste-ateizm-deizm-agnostizm-panteizm-ne-demek 19.03.2019, (Date Accessed: 03.03.2020); Michael Lipka, "10 Facts About Atheists", https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/12/06/10-facts-about-atheists/ 06.12.2019 (Date Accessed: 03.03.2020).

[29] Among the studies on the reasons for atheism, except the ones in the previous footnote, the following can be mentioned: Derya Gülfil, *Psikolojik Açıdan Ateizm: Nitel Bir Araştırma* (Adana: Çukurova University, Institute of Social Sciences, Doctoral Thesis, 2018); Hasan Atsız, *Ateizmin Psikolojik Gerekçeleri ve Teizmin Cevapları* (Samsun: Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2000); Antonie Vergue, "Ateizmin Psikolojisi", trans. Hayati Hökelekli, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 231-245; İbrahim Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez et al. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 41-71.

[30] Yasin Aktay, "Ateist Düşünce'nin Oluşumunda Psiko-Sosyal Faktörlerin Etkisi", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci et al. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 9-10.

The psychological reasons for atheist orientation include considering the classical and traditional form of religion as "ordinary", "boring" and "freedom-limiting". Certain youngsters consider a secular and atheist lifestyle more exciting, authentic and creative. Modern people have an excellent self-esteem with the lifestyle they have, while the religious people stay as traditional and rural ones. Therefore, a rural youngster may like to get rid of his/her socio-cultural traits after enrolling at a university. Modern life is more brilliant, aristocratic and sophisticated than the traditional life. The things people need to abandon to get into this environment do not only include traditional dressing or consumption style, but also religious beliefs and rituals.[31]

Atheism may be accepted for a target that is the initial desire. Rejecting the religious identity that, in certain cases, obligatorily represents ordinariness and submissiveness to capture the attention of the other gender or to climb up the career steps, and accepting the atheist, deist or agnostic definitions that are believed to represent authenticity/freedom may be the result of such a desire.

One of the points that catch attention as a reason for atheism is the idea of getting rid of the burden brought by the religion in a materialist world. As a figure who is accepted to be among the significant psychologists in the modern era, Paul C. Vitz (1935-) says the burden of the religion was among the impactful emotions and reasons for having atheist thoughts. "There is no need to dive into the details but it is not difficult to consider the sexual pleasures that I should have rejected to become a really religious person. I also knew that this period would cost time and money… The time spent for the rituals, church groups, prayer times, activities of reading holy texts and helping others. I was already busy. In fact, being religious would be too effortful."[32]

The psychological factors causing atheism include self-sufficiency (istighna), self-indulgence and hedonism, desire of freedom, disappointments arising from incidents, peer suggestions, and reaction and hatred against the adverse attitudes of religious people.[33] These can be regarded as "moral weakness".[34]

It is safe to state that atheism is accompanied by certain ideologies such as Positivism, Materialism, Nihilism and Darwinism in the west after the Age of Enlightenment. Natural sciences which gained importance after the renaissance rejected the epistemological value of religious information and reduced the limits of reality to sensible creatures Furthermore, the trend of atheism which was

---

[31] Paul C. Vitz, "Ateizm Psiklojisi", trans. Kenan Sevinç, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2013/1), 136.

[32] Vitz, "Ateizm Psiklojisi", 137-138.

[33] Hamdi Gündoğar, "Ateizme Götüren Psikolojik Sebepler", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi,* ed. Cemalettin Erdemci et al., (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 58-65; Selim Özarslan, "Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri", *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 1021.

[34] Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 547.

developed based on the philosophical evidences developed a rebuttal against the Christian theology in the west in the last couple of centuries. The pre-eternal materialist characteristic, description of chaotic universe, unique characteristics of science, the issue of malevolence and God's justice, and autonomous side of ethics as well as its independence from religion generally formed the philosophical grounds of atheistic ideology.[35] With the philosophical questionings performed using the concepts of God, human, destiny and malevolence, a relationship was established with atheism.[36] It should be noted that the positivist, materialist, existential and humanist theories that emerged after the Age of Enlightenment are directly or indirectly related with atheism.[37]

The anti-religious orientation such as atheism and deism is a significant role of reactance. The immoral attitudes of people and institutions that represent the religion, luxurious and flamboyant lifestyles of royal families in Islamic countries, and methods of conservative/rightist governments that do not suit justice direct various groups to an opposing position politically and religiously. Every religious sect, institution or people that are believed or claimed to represent the religion with their world view including their thoughts on the meaning of life reflect the "monopoly of reality", claim that only their approaches are correct, and reject other thoughts, which may be among the reasons of anti-religiousness that also include religious-appearing violent and terrorist activities.[38] Abusing the religion for commercial, political or personal purposes was accepted as one of the reasons for atheism in Turkey.[39] The well-known phrase "do what the hodja says, not what he does" is the reflection of the afore-noted point. The statements and attitudes of religious people that marginalize the atheistic people and groups make atheism an instrument of taking a shelter or defending themselves. In this case, atheism is a shelter against the religious institutions rather than the irrationality of the religious theses. Atheism is also a reaction shown against the religiousness in the era of oppressive and authoritarian governments that define themselves as conservative/rightist.[40]

---

[35] Özarslan, "Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri", 1015-1020; Habib Şener, "Jean Meslier Düşüncesinde Ateizmin Temel Dayanakları ve Eleştirisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2018/1), 178-189.

[36] Fethi Kerim Kazanç, "Düşünce Tarihinde Ateizme Götüren Bir Neden Olarak Kötülük Sorunu: Kelami Açıdan Eleştirel Bir Değerlendirme", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci et al., (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 203.

[37] Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 545.

[38] Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 549-550.

[39] Özarslan, "Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri"1022.

[40] Aktay, "Ateist Düşünce'nin Oluşumunda Psiko-Sosyal Faktörlerin Etkisi", 10.

4.2. Study Results Regarding the Impact of Anti-Religious Publications on Atheistic Orientation

Interviews were conducted with 21 people, some of whom were studying at the Faculties of Theology and Education in Gaziantep University, who defined themselves atheist or deist and Muslim on the social media, and whose ages ranged from 18 to 24, between the dates of 01.02.2019 and 05.03.2019 to examine the interest of young people in anti-religious trends such as atheism and deism and to investigate the impact of atheistic publications on the youngsters who had a rejectionist approach. The interviews were conducted with semi-structured interview method that contained three main titles and sub-items under these titles. The items as well as participant-related details are presented in the attachment. The data obtained in the interview and assessments regarding the data are as follows:

4.2.1. The Impact of Anti-Religious Publications and Atheistic Statements on Youngsters

Statements that are against the institutional structure and principles of religions and that are in digital, printed, audible, visual and written form can be defined as "anti-religious statements". A statement can build a belief and ideology. As a statement or thought is repeated and presented with certain claims, it may direct masses. Accordingly, after the question "Do you think the anti-religious statement affected your approach?" was asked to the youngster who defined themselves atheist or deist, no significant difference emerged between the positive and negative answers to this question. The impact of education form, family structure and personal experiences on youngsters' beliefs was almost equal to that of anti-religious statement.

Some of the youngsters stated that their own questions and experiences were impactful in the formation of their religious beliefs, while some believed they were affected by anti-religious statement. Those who claimed that they were affected by the anti-religious statement underlined the impact of audible and visual publications on the social media and Internet. A group that said they were affected by the anti-religious statement noted the impact of scientific and philosophical books, adding that propaganda-type works and publications had no effect on their ideologies.

Those who stated that they were not affected by the anti-religious statement emphasized that they were still under the impact of questions on the Internet, which caused them to question their beliefs. Youngsters who defined themselves as atheists and who read religious-philosophical works stated that they were influenced by certain philosophers such as Friedrich Nietzsche, David Hume, Sigmund Freud, Jean-Paul Sartre, Karl Marx, Erich Fromm, Carl Sagan, Neale Donald Walsch, Jack Huberman, Richard Dawkins and Turan Dursun who is

known for his anti-religious publications in Turkey. Some of the youngsters in the study said they watched the videos of Celal Şengör on the Internet. Moreover, some young people said they read philosophical books as well as religious publications and compared both genres to one another.

> "Logical and questioning works captured my attention. Books on science and philosophy enlarged my attention particularly. B.K.A., 20".

> "Videos, rather than books, catch my attention. Celal Şengör's videos, for instance. I have question marks in my mind after I find the answers in the videos. E.K. 23".

> "Propaganda-type works do not catch my attention, but philosophical books freshen up my mind. H.B., 20".

> "Anti-religious statements affect my thoughts. Questions in this topic make me question something from an intelligent and logical perspective. Then, I feel the need to perform a research. After I find the answers, I become convinced. There are some topics I still question. M.A.M. 23".

> "I feel the need to perform a research about the anti-religious statements that catch my attention and direct me to questioning. I am not affected by the questions that I have an answer for. Regarding the unanswered ones, I overcome these with my "faith". K.S.Ö. 23".

> "Psychoanalysis works by Sigmund Freud influenced me deeply. I read Quran and books of other religions. I read Bible, Torah and religious books of Paganism, Shamanism and ancient Egyptian and Greek religions, and I understood that religions had no reality in themselves. B.K.A. 20".

> "ı read Quran and realized that it had contradictions and that it did not suit the modern conditions. E.Ç. 20".

It is clear that the impact of atheistic statement arising from anti-religious publications on the youngsters cannot be neglected. No matter how they define themselves in terms of their religious beliefs, it is clear that atheistic thoughts can reach the youngsters easily thanks to Internet and affect youngsters' thoughts to a certain degree. Social media and Internet publications seem to be the most impactful factors. As mentioned in the first section of the study, field studies regarding the Internet use indicate that the time spent on the Internet has been increasing. Accordingly, it is safe to state that online publications have a more significant impact on youngsters than the printed publications. The web sites as well as video channels and social media accounts for which there is no need to mention separately perform atheist propagandas with thousands of their followers and audiences. These web sites aim to affect the thoughts of youngsters with their statements and claims that there is no God, that religion contradicts with science, that religion is a source of violence, that women are assigned a secondary position

by the religion, that religion does not suit the modern world, and that people do not need a religion to be a moral subject.

4.2.2. Reasons for Atheism and Topics of Discussion

The factors causing atheistic ideology were summarized with above. The aim in this section was to reveal why youngsters were inclined to be atheist or the religious topics that were discussed the most around the people who defined themselves as Muslims. The young people in this study reflected the description of God, perception of destiny, problem of malevolence, relationship between religion and science, creation, and position of women as the psychological and philosophical reasons for atheistic ideologies, as noted above in the form of factors causing atheism. These questions are the problems of neutral people or Muslims, not only the atheists, deists and agnostics. According to the data obtained from the interviews, metaphysical topics including the belief in God seem to be fully present in youngsters' minds.

> "The topic that confuses me in terms of religious subjects is the issue of destiny. For instance, if the responsibility as well as the date and form of death regarding one is already pre-determined, then why was that one created? Then, the topic of creation. Why were we created? In addition, as people's religious responsibilities are shaped in line with their place of birth, does everyone have the same responsibility? Is there a justice in this regard? What is the relationship between people's malevolence and destiny? Why does God permit malevolence? E.K. 23. K.S.Ö. 23; M.B.A, 24, Ö.S., 21; M.A. 18; M. B. 23".
>
> "I believe in the presence of God but I still have question marks in my mind. I am looking for as satisfactory point. M.A.M. 23".
>
> "I believe that the metaphysical topics, particularly the concept of God, are actually anthropological. God is a sort of authority people need to apply to. H.Ş. 22".
>
> "Why do we need the existence of Allah? S.H.U. 22".
>
> "Allah's presence is among the religious topics we discuss. M.B. 23".
>
> "I believe the Prophets are problematic people. The idea of God must be their products. F.B. 24".

Youngsters, particularly the female ones, in the interviews believe that Islam does not recognize women as a subject and that there is an inequality between men and women in Islam. According to some, this is the reason for atheistic thoughts, while some are disturbed by the secondary position of women in the religious environments although the latter group is not atheist or deist."

> "Islam does not recognize women as a subject. Women are insulted. Polygamy in means injustice toward women. Islam is a patriarchal religion. The presence of inequality between men and women in Islam is among the reasons for my loss of interest in the religion. H.D. 18." Similar reasons for rejecting the religion: M.B.A., 24; M.H. 22".

> "The position of women is the primary controversial topic me and my friends have been discussing. There are also feminist reactions. The necessity of wearing hijab is another controversial topic. They claim that the religion insults women but I disagree. However, I must confess that the traditional statements actually do so. S.H.U, 22; E.K., 23; Ö.S., 21; M.A., 18; M.U. 21".

The majority of the youngsters who defined themselves as Muslim in the study believe that the religious ideas are unnecessary and do not suit the contemporary science. Accepting science as the sole truth, young people reduce the limits of religious statements to the level of mythology. Particularly, statements based on miracles and supernatural events are not considered real by the young people. Furthermore, an imperious language is far being persuasive and effective. Some youngsters associated the reason for their atheistic beliefs with the marginalizing language of religious people and their empathy-free approaches.

> "People have been developing mentally. Religion was appealing to the people from the past but science now dominates the globe, and religion does not suit the scientific facts. There is no meaning of religion from a philosophical perspective. I believe religion only catches the attention of the common public. H.B. 22".

> "The imperious language of religion puts me off. Unnatural events, like the event of Noah, do not convince me. O.K. 19".

> "I am homosexual and severely criticized by the religion for that reason. However, according to the religion, it is God who created me and made me so, then why am I threatened like that? B.D. 18."

> "Quran says humans are made out of mud. I do not understand this. M.B.A. 24; H.Ş. 22"

One of the important reasons for young people's atheistic thoughts is Quran itself. Some of the participants who introduced themselves as Muslims have certain criticisms toward Quran, the essential source of Islam. The issue of authenticity regarding the Quran text that reached the present day as well as the internal consistency within the book seems to have created significant confusions in young people's minds:

> "I do not think that Quranic anecdotes have historical grounds. I am also not sure whether the Quran reached the current day in its original form. H. Ş. 22".

> "I actually question the process Quran was transformed into a book. Why did the Prophet not ensure Quran was collected as a book when he was alive? M.A.M. 23".

> "There are verses mentioned by the Prophet himself. How can these be stated by Allah? There are also contradictory information. H.D. 18".

> "The controversial topics include why Quran creates numerous conflicts. For instance, prayers are not clearly mentioned in Quran. Like the five-time prayers. E.K. 23".

One of the reasons causing young people to deviate from religion is the promotion of religion through violence. Association of jihad verses with the violence in Islamic societies seems to have affected the youngsters adversely:

> "One of the topics that I discuss with my friends include the issue of whether IS reflects Islam. E.A. 21; M.U. 21".

> "The violence-containing verses of Quran are sufficient to reject the religion. The intelligence does not order fighting. H.D. 18; M.H. 22".

It should be noted that the problematic topics participants mentioned included the description of paradise and hell, belief in the Last Day, and the issue of slavery-concubinage. Moreover, why people live and are tested is also questioned by the young people.

To sum up, religious questioning and religion-related questions have a primary role in young people's orientation toward the atheistic belief. Religious beliefs and atheistic orientation become inevitable when questions including the concepts and topics of existence, God, arbitrary trait of creation, purpose of existence, reason for being tested, necessity of religion, relationship between miracles and mythology, relationship between intermediating and justice, issue of destiny and malevolence, current value of religious arrangements regarding the social life and human relationships, thoughts on homosexuality, relationship between religion and morality, and women from the perspective of religion do not result in satisfactory answers, despite being paradoxical in certain cases.[41] Moreover, personal experiences and socio-political factors seem to be the second most important reason for atheistic orientation.

4.2.3. Young People's Thoughts on Atheistic Orientation and Religious Beliefs

The aim in the sections above was to gain information about the statuses of people who defined themselves as deist, atheist and agnostic. This section provides the thoughts of youngsters that introduced themselves as Muslim toward the

---

[41] Namık Kemal Okumuş, "Gençliğin Ateizmle İmtihanı Ya da Bizi Bu Sorular Mahvetti Serzenişi", ed. Cemalettin Erdemci et al., *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi* (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 138-159; Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 552-553.

sociological status of religion around them in terms of atheistic orientations and reasons. All of the young people in the study stated that the Turkish youth was interested in atheistic trends or at least questioned the traditional religious beliefs. The most important reason in this orientation is reactance. According to the participants, unfair statements and actions of the Muslims or Islamists who serve as governmental officers and defend the religion and ethics cause young people to deviate from the religion.

> "Turkish youth adopted "reactive atheism". Young people deviate from the religion as a reaction or response to religious groups that abuse the religion through political statements and practices with discriminatory traits. The religion is dictated by the political Islamist groups. In this case, atheism is an escape from this abuse. Young people equalize freedom with atheism. Imperious religious statements arising from families are also impactful in this context. A religion cannot be based on a ground by dictating religious beliefs. Young people need human-based statements and logical explanations. H.B. 22; H.Ş. 22; B.D. 18; K.S.Ö. 23; M.A.M. 23; M.B. 23; O.K. 19; F.B. 24; M.H. 22; E.Ç. 20".

> "There are reactions toward the lifestyles of Muslims. The inconsistencies between the statements and lives of religious authorities as well as lifestyles of Muslims direct young people to atheism or deism. The adverse impacts of cults and congregations, as understood from internal and external observations, cannot be neglected. Islamic groups harm youngsters while trying to make them accept Islam. Popular religiousness and people using the religion for their interests also cause young people to deviate from the religion. K.S.Ö. 23; M.A.M. 23; M.B. 23; M.U. 21; E.Ç. 20".

According to the data obtained from the study, another reason for young people's preference of atheism is that the religion does not have a form that can keep up with the new scientific developments. However, some of young people stated that the conflict between the religion and science is just a claim that was made a propaganda of atheism:

> "An environment for conducting researches was developed. Youngsters may access different information on the Internet. They have the possibility to compare the information taught to them with the scientific data. As new scientific theories regarding evolution or formation of matter are learned, young people's religious sides weaken. Religion has significantly fallen behind the science. B.K.A. 20; E.A. 21 M.A.M. 23; M.H. 22; F.B. 24; E.G. 19".
>
> "The conflict between religion and science adversely affects young people. Quran verses actually do not contradict with the scientific theories. E.K. 23".

Another interesting point in the study was that certain youngsters aimed to utilize the popularity of atheism or deism. In other words, the feeling of "being different" seem more important than the religious identity for certain young people.

> "Some say they are atheists or deists as atheism and deism are popular now. In fact, they know nothing in terms of Islam or atheism. Nevertheless, atheism is still popular, and youngsters believe that introducing themselves like that is a privilege. Moreover, I believe people are making this issue a propaganda for themselves. B.K.A. 20; O.K. 19"

According to the participants, the main factors that cause young people to deviate from Islam are the afore-noted reasons, and the below-noted points participants stressed particularly are among the reasons for atheistic orientations:

- Muslims' marginalization toward the people from other religions.
- Appealing to a certain group despite the claim of being universal.
- Ignorance in terms of belief-related topics.
- Inability of religion to solve the psycho-social problems of young people in a satisfactory manner.
- Inability of the religion to reach the youngsters that are incompetent in terms of religious knowledge and emotions.
- Insufficient and "outdated" characteristics of religious statements for the young people who read scientific and philosophical works.
- The desire of escaping the religious responsibilities and limitations.
- People's adverse reaction to destiny and Allah due to their traumas.
- Absence of Islamic knowledge and practice in the domestic environment.
- Discussing the theological topics concerning experts before the public and the uncertainties and conflicts arising as a result.
- The insulting and aggressive style in the religious discussion programs on the TV.
- Use of a dictating language, rather than convincing answers, to young people's religious questions.

To sum up, young people question more in the age of science and technology, and they can perform comparisons with the ability to access information easily. Religion can be equalized with myths and mythology in the rapidly-progressing and constantly-changing dynamics of the age. With the prohibitive attitudes, ethical issues and religious abuse of religious people added to

the aforenoted point, anti-religious trends such as atheism and deism spread among the people.[42]

Conclusion

Youngsters always represent innovation, opposition, transformation and dynamism. Young people's deviation from the traditional culture and beliefs has always been perceived as a problem by the adults. Youth suggests questioning, researching and discussing. Therefore, the news "atheism is spreading among the members of the new generation, and deism is progressing" should not be surprising. However, this does not change the fact that atheism and deism is a theological issue. The relationship between this issue and religious publications cannot be denied.

The content of the anti-religious publications indicates that these works affect the atheistic orientations of youngsters to a certain degree because the beliefs as well as thoughts and lifestyles reflected in anti-religious publications parallel what young people think and how they act. Our interviews indicated that some young people became atheist, deist and agnostic as a result of the scientific, philosophical and literary works they read. Atheism and deism is based on knowledge and voluntary attitudes, just like how faith is based on will and knowledge. Use of the phrases such as "I am an atheist or deist" arise as a result of certain questioning and researching periods as well as reading certain publications. It is not easy for somebody to neglect their Muslim environment and adopt an atheist or deist identity. It is without doubt that this requires a certain amount of knowledge and emotions. Therefore, the impact of such publications on the youngsters cannot be denied.

One of the factors that affect young people's beliefs and direct them to question is the Internet. The audible-visual content on the social media and Internet is the primary factor in shaping young people's minds. However, this should not mean that only the Internet affects the young people. The researching as well as questioning activities and reading printed and online publications transform the orientations into a belief. Therefore, the following can be assumed: The impact of religious and anti-religious statements on young people's beliefs is significant. However, formation of a non-institutional identity such as "atheism" or "deism" occurs after reading certain works. Furthermore, it is a fact that the concepts "atheist", "deist" and "Islamist" of the popular culture have been emptied, and that youngsters use these terms to be different, unconsciously in most cases.

The following factors were also impactful in terms of the atheistic orientation: Ideologies such as atheism and deism emerge as a reaction to religious

[42] Aktan, "Türkiye'de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?" (Date Accessed: 03.03.2020).

people. This is also called reactive atheism or deism. The recent events in Turkey indicate that young people do not trust in religious people and institutions. A so-called religious organization aiming to control the government, unfair employment in the governmental offices, and finally a military coup attempt with armed terrorists; form of management by the political power defined through conservative, rightist or Islamic codes, political attitudes from people with religious backgrounds and titles as well as cults, congregations or religious associations, interest-based relationships in policy, luxurious lives as well as unfair earnings of religious people who like to waste money, and thoughts and attitudes toward women… These have been on the upper positions in the agenda of Turkey, regardless of being realistic or not. Furthermore, standard sermons with no relevance to the current periods, standard actions that limit the borders of religion rather than making religion easy to practice, religious stories that do not sound logical at all, and narratives full of falsehood… Certain religious programs on the TV… Socio-economic statuses of all Muslims that do not seem that bright, association of Muslims with terrorist actions, sect-related conflicts, relationships with others, and perception of women… This table is like a curtain between youngsters and religion. In fact, atheism and deism mean the rejection of religious life, religious-appearing people, authorities and institutions, rather than God and the religion.

Another important factor regarding the atheist orientations is the socio-culture. In the Age of Enlightenment, criticisms directed toward Christianity actually targeted all religions on the world. The secular-humanist world view in the modern era is a natural result of positivist, humanist and strict rationalist ideology of the Enlightenment. Such a mental background combined with the busyness of the industrial society (mechanized people) and dynamics of modern urban life caused the religion to be abandoned mentally and practically. Religion was made a topic of fiqh-related subjects most of which are not a daily life issue any more, dream interpretations, organizations of cults and congregations, and theological discussions. Moreover, the spiritual language of religion became nostalgic, and the peace and happiness promised to humanity was lost in tine. Religious beliefs and practices are not liked by youth in the flow of their lives. In this case, science is the religion of youngsters, while football, music and social media are their prayers or rituals.

The desire of being accepted and free as well as the search for authenticity are among the other factors affecting their rejection toward the religion and religious institutions. Considering the outdated structure of religious language and ideology against technologic-informational opportunities, culture of questioning, modern lifestyle, and various sources of satisfaction and happiness, or the bans of religion limiting the freedom, atheism and deism appear as a gate for escaping.

Furthermore, another point learned from the youngsters in the field study was that discussing certain topics and issues such as the arbitrary traits of revelations, historical aspect of Quran, truth in the anecdotes and validity of the ahqam verses on TV screen affects them adversely. Young people who are dedicated to Quran text in full faith and who witness the severe arguments regarding Islam on TV in a period when they start to question the religion may cause them to have adverse emotions regarding the reality and esteemed structure of Quran. Therefore, having such discussions in suitable Islamic environments would be much better.

Publishing works that will appeal to young people's minds and emotions and receiving support from young people will be beneficial in this period. Liberal statements should be supported, and the habit of using flamboyant pages and covers on printed publications should be abandoned. Books that are useful for beliefs and ethics should be published and audible works on the Internet, and summaries of religious-scientific articles should be provided briefly in audible-visual format. The scientific and humorous publications that receive interest from the young people should not be neglected. Religious issues should be based on pluralist and rational methods, while a marginal, prohibitive, violent and imperious language should be abandoned. Religious language should be based on ethics with an emphasis on intelligence, rather than miraculous statements. Publications for the youth should not be felt like a "propaganda" instrument. Emotions should be valued, and human-related differences should be considered. Religious facts and truth should be provided in a simple and pure form.

With the aforenoted reasons, atheistic orientations of young people should be examined in detail, and the religious as well as ethical and socio-economic results of this issue should be assessed. It will be less challenging to generate solutions appealing to youngsters' beliefs if this problem is solved in the context of ethics, rather than the equation of faith and blasphemy.

References

Aktan, Sertaç. "Türkiye'de Deizm Neden Artıyor, Dindarlık Neden Azalıyor?". https://tr.euronews.com/2019/03/19/turkiye-de-deizm-neden-yukseliste-ateizm-deizm-agnostizm-panteizm-ne-demek Date Accessed: 03 March 2020.

Aktay, Yasin. "Ateist Düşünce'nin Oluşumunda Psiko-Sosyal Faktörlerin Etkisi". *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi.* Ed. Cemalettin Erdemci. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Armstrong, Walter Sinnot. *Tanrısız Ahlak*. trans. Atilla Tuygan. Istanbul: Ayrıntı Yayınları, 2nd Edition, 2012.

Aydın, Cemal. "Türk Bilim Tarihi Yazımında 'Din' ve 'Bilim' İlişkisi: Osmanlı Örneği". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4, 2004, 29-44.

Aygün, Fatma. "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler". *Mezhepler Tarihi Dergisi* 10/2 (Fall 2017), 531-562.

Bilgili, Alper. "Yeni Ateizm ve Eleştirisi". *Diyanet Dergisi -Deizm, Ateizm, Nihilizm Kıskacında İnsanlık-* Ankara: August 2017, 23-27.

Coşkun, İbrahim. "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Ed. Vecihi Sönmez et al. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

Cündioğlu, Dücane. "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2 (1996), 1-94.

Davies, S. Paul. *Eşcinsel Sineması Tarihi-Sinemada Görülür Olmak*. Istanbul: Kalkedon Yayınları, 2010.

Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılgısı.* trans. Melisa Miller et al. Istanbul: Kuzey Yayınları, 2006.

Dawkins, Richard. *The Magic of Reality*. New York: Free Press, 2011.

Erkan, Erol. *Gençlerde Tüketim ve Din*. Istanbul: Hiperyayın, 2018.

Gündoğar, Hamdi. "Ateizme Götüren Psikolojik Sebepler". *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*. Ed. Cemalettin Erdemci et al., Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Hayır, Celal. "Lise Öğrencilerinin İnternet Ortamında Fazla Vakit Geçirme Nedenleri Üzerine Bir İnceleme: İstanbul Köy Hizmetleri Anadolu Lisesi Örneği". *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/2, 2019, 522-536.

Hedge, Frederic Henry. *Atheism In Philosophy and Other Essays*. Boston: Roberts brothers, 1884.

Hitchens, Christopher. *God Is Not Great*. London: Atlantic Books. 2nd Edition, 2008.

Kazanç, Fethi Kerim. "Düşünce Tarihinde Ateizme Götüren Bir Neden Olarak Kötülük Sorunu: Kelami Açıdan Eleştirel Bir Değerlendirme". *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi.* ed. Cemalettin Erdemci et al., Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Kutlutürk, Cemil. "Hindu Düşünür Dayananda Sarasvati'nin Kur'an'a Yönelik Eleştirileri". *Milel ve Nihal* 15/1, 2018, 34-56.

Lipka, Michael. "10 Facts About Atheists". Date Accessed: 03 March 2020. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/12/06/10-facts-about-atheists/

Nişanyan, Sevan - Başkent, Can. *Swami Dayananda Saraswati'nın Kur'an Eleştirisi*. trans. Sevan Nişanyan - Can Başkent. s.n.: Propaganda Yayınları, 2018.

Okumuş, Namık Kemal. "Gençliğin Ateizmle İmtihanı Ya da Bizi Bu Sorular Mahvetti Serzenişi". *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi.* ed. Cemalettin Erdemci et al., Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Özarslan, Selim. "Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri". *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 1011-1025.

Pew Research Center, "The Age Gap in Religion Around the World", Date Accessed: 15.03.2019. https://www.pewforum.org/2018/06/13/the-age-gap-in-religion-around-the-world/

SEKAM, *Türkiye Gençlik Raporu*, Istanbul: May 2016.

Sevinç, Kenan. "Ateizmin Boyutları ve Tipleri". *İslami İlimler Dergisi*, 12/3, (Fall 2017) (101/132).

Seydîşehrî, Mahmud Es'ad b. Emin. *Hukuk İlmi Tarihi*, "Kadim Brahman Hukuku-1", ed. Hasan Özket, trans. Veysel İpekçi, Istanbul: Matbaa-i Amire, 1332, Date Accessed: 6 April 2019, http://medhaldergi.com/oku.php?makaleno=110

Şener, Habib. "Jean Meslier Düşüncesinde Ateizmin Temel Dayanakları ve Eleştirisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2018/1), 175-191.

Tekin, Arif. *Kur'an'ın Kökeni.* Istanbul: Berfin Yayınları, 3rd Edition, 2009.

TUİK, Türkiye İstatistik Kurumu. "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması 2019". Date Accessed: 02 April 2020. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1028

Vitz, Paul C. "Ateizm Psiklojisi". trans. Kenan Sevinç. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2013/1), 133-147.

Zavalsız, Y. Sinan – Şahin, Ensar. “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (June 2018), 567-599.

ANNEXES:

1. SEMI-STRUCTURED INTERVIEW FORM

1.1. Impact of Anti-Religious Publications and Atheistic Statements:

1.1.1. Do you follow anti-religious publications?

1.1.2. What are the resources that you follow among the anti-religious publications?

1.1.3. Do printed or online publications affect your thoughts? If so, which?

1.1.4. Do you think you are affected by the anti-religious statements in the process of forming your beliefs?

1.1.5. Do you reject the religion because of your experiences or thought that religions are illogical?

1.2. Reasons for Atheistic Orientation

1.2.1. What is the reason you rejected religious sense of belonging?

1.2.2. What are the general religious topics that do not convince you?

1.2.3. What are the problematic topics in Islam?

1.3. Thoughts on Atheistic Orientation and Religious Beliefs

1.3.1. Is atheism or religiousness common among the people around you?

1.3.2. What are the reasons for the young people to become oriented to be anti-religious?

2. DETAILS OF THE PARTICIPANTS IN INTERVIEWS

Order	Name - Surname	Gender	Religious Belief	Age
1	H.B.	Male	Agnostic	22
2	B.K.A.	Male	Atheist	20
3	M. F.	Male	Muslim	23
4	E.K.	Female	Muslim	21
5	E.A.	Male	Muslim	21
6	H.D.	Female	Atheist	18
7	H.Ş.	Male	Agnostic	22
8	B.D.	Male	Atheist	18
9	K.S.Ö.	Male	Muslim	23
10	M.A.M.	Male	Muslim	23
11	S.H.U	Male	Muslim	22
12	M.B.	Male	Muslim	23

13	M.B.A.	Male	Undefined	24
14	O.K.	Male	Atheist	19
15	Ö.S.	Female	Muslim	21
16	F.B.	Male	Atheist	24
17	M.H.	Male	Atheist	22
18	E.G.	Male	Deist	19
19	E.Ç.	Female	Undefined	20
20	M.A.	Female	Muslim	18
21	M.U.	Female	Muslim	21

المنشورات المعادية للدين وأسباب النزعة الإلحادية بين الشباب*

مصطفى أونفردي**

نبذة:

إن الهدف من هذه الدراسة هو التحقق من العلاقة بين المنشورات المعادية للدين والأفكار الإلحادية للشباب، حيث يمكن أن تصل حركات الإلحاد بسهولة إلى الأشخاص في عالم التواصل الحديث، ويمكن أن تجد استجابة خاصة في العقول الشابة، وهذه المنشورات عبارة عن منشورات ناكرة لوجود خالق، وللحياة بعد الموت، والعلاقة بين الدين والأخلاق، وتختزل الحياة في هذا العالم فقط، ومثل هذه المنشورات تدمر الحياة الدينية بين الشباب، وقد تدفع الأشخاص الذين ليس لديهم مستوى كافٍ من المعرفة الدينية إلى الابتعاد عن الدين، ولذلك يعتبر تحديد تأثير المنشورات المعادية للدين على معتقدات الشباب أمرا مهما من حيث علم الكلام، وسيكون هذا مفيدًا في توجيه المطبوعات الدينية، وفي فهم مشاكل علم الكلام في الوقت الحالي. في هذا المقال، تمت دراسة وتحليل محتوى المنشورات الإلحادية الموحدة التي يجمعها قاسم مشترك هو معاداة الدين والموجهة بشكل خاص إلى الشباب، وأسباب ميل الشباب إلى الإلحاد، وستساعدنا الدراسة على فهم الدوافع التي من أجلها يتجه الشباب إلى وجهات النظر الإلحادية. لهذا الغرض، أجريت المقابلات مع الشباب باستخدام أسلوب البحث النوعي لتحديد العوامل التي تؤثر على معتقداتهم.

الكلمات المفتاحية: الكلام، الإلحاد، الربوبية، الشباب، المنشورات، إلحادي.

ملخص:

كانت الحركات المعادية للدين وما زالت محل اهتمام بين الشباب، ولا ينبغي النظر إلى هذا على أنه مفاجئ أو غير عادي، فلطالما كان الشباب مثالاً على الابتكار والاختلاف والتغيير والديناميكية في المجتمع، ومرحلة الشباب تعني الاستجواب والبحث والنقاش، لهذا السبب، لا ينبغي أن يفاجأ المرء بكلمات مثل "الإلحاد ينتشر

*تاريخ إرسال المقال: ٤/ ٨/ ٢٠٢٠ **تاريخ قبول المقال:** ١٢/ ١٠/ ٢٠٢٠.

هذا المقال هو النسخة المنقحة والمحسّنة من خطاب "إسقاط الحركات المعادية للدين في منشورات الشباب" المقدم في مؤتمر المطبوعات الدينية السابع في أبريل ٢٠١٩.

هذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri"، التي نشرت في العدد الثاني عشر من مجلة الإلهيات الأكاديمية. تاريخ إرسال المقال: ٤/ ٨/ ٢٠٢٠ - تاريخ قبول المقال: ١٢/ ١٠/ ٢٠٢٠. (مصطفى أونفردي، المنشورات المعادية للدين وأسباب النزعة الإلحادية بين الشباب، الإلهيات الأكاديمية، ديسمبر ٢٠٢٠، العدد: ١٢، ص ١٤٥-١٨٢).

**أستاذ مشارك في قسم العلوم الإسلامية الأساسية في كلية الإلهيات بجامعة غازي عنتاب، قسم علوم الكلام

Assoc. Prof., Gaziantep University, Faculty of Divinity, Department of Foundatıons of Islamıc Scıences, Department Of Qelam mustafaunverdi@yahoo.com ORCID: 0000-0002-2848-4073

أو الربوبية تتقدم"، وليس من المستغرب أن يبدي الشباب اليوم اهتمامًا بالمنشورات الإلحادية.

ترفض التيارات الإلحادية التي هي موضوع دراستنا، مثل الإلحاد والربوبية واللاأدرية، الدين المؤسسي، وتختزل مفهوم القيمة في العقل البشري والطبيعة، والنقاط المشتركة للمنشورات القائمة على هذه الفكرة هي كما يلي: رفض الإيمان بالله والآخرة، ورفض مفهوم الإله، ورفض العلاقة بين الدين والأخلاق والدين والعلم، ورفض الوحي الإلهي، والدفاع عن الحرية المطلقة واكتفاء الإنسان، وتشجيع العلاقات الجنسية اللامحدودة، والتشجيع على الميول الجنسية المختلفة.

ومن المستحيل ألا يتأثر الشباب بهذه المنشورات، حيث إن الكتب العلمية والفلسفية هي المصادر الرئيسية المؤثرة في عالم معتقدات الشباب، فهي منشورات يتم قراءتها من قبل متابعيها والمهتمين بها، وفي هذه الدراسة التي بحثنا فيها موضوع العلاقة بين المنشورات المعادية للدين والميل الإلحادي بين الشباب، تبين أن الشباب يقبلون الإلحاد والربوبية واللاأدرية نتيجة تساؤلات شخصية وقراءات علمية فلسفية، فمثلما يقوم الإيمان على الإرادة والمعرفة، كذلك يقوم الإلحاد أو الربوبية على التراكم المعرفي والسلوك الطوعي، حيث إن تعريف الشخص نفسه بقول "أنا ملحد، أنا ربوبي"، يحدث نتيجة لبعض التحقيقات والأبحاث والقراءات.

وبشكل عام، فإن العوامل التي تؤدي إلى الإلحاد تتمثل في أسباب نفسية واجتماعية وسياسية وفلسفية وتجريبية، ويبدو من الصعب العثور على مكان للدين في ثقافة المدينة التي ظهرت مع التحول الصناعي، وخاصة في الفترة التي يضطر فيها الجميع للتعامل مع قلق كسب الرزق، يشعر الأفراد بأنهم ملزمون بالعمل باستمرار للحصول على مزيد من المتعة والراحة، ولا يمكنهم توفير الوقت للطقوس الدينية خلال هذه الوتيرة السريعة، ويفقد الدين المؤسسي دوره النشط في الحياة اليومية، ويتراجع تدريجياً في الحياة الاجتماعية وبالتالي في حياة الأفراد.

من بين الأسباب النفسية للنزعة الإلحادية أن الشخص يعتبر الأسلوب التقليدي للدين "عادي" و "ممل" و "مقيد للحرية"، ويجد بعض الشباب أن أسلوب الحياة العلماني الملحد أكثر إثارة وتميزاً وإبداعًا، ووفقاً لهم، فإن الناس العصريين يتمتعون بثقة هائلة بالنفس من خلال أسلوب حياتهم الحر، بينما لا يستطيع المتدينون كسر التقاليد ونمط الحياة الريفي، ولهذا السبب، على سبيل المثال، قد يرغب شاب ريفي في التخلص من موروثه الاجتماعي والثقافي عندما يأتي إلى الجامعة.

ومن الموضوعات اللافتة للنظر بين أسباب الإلحاد؛ الشعور بالتخلص من عبء الدين في عالم تهيمن عليه المادة، فبالإضافة إلى الصلوات الخمس والصوم والزكاة وغيرها من الشعائر الدينية، فإن الدين يشكل لهم عبئا نتيجة للحساسيات التي يتطلبها الإيمان به، وربما يتهرب الشاب من تحمل هذا العبء.

يظهر الإنترنت على أنه العامل الأكثر فاعلية في التأثير على عالم معتقدات الشباب والدافع الأكبر لهم إلى لتشكيك والتساؤل، حيث إن الجهات الفاعلة والمجتمعات على وسائل التواصل الاجتماعي ومنشورات

الإنترنت الأخرى، هي العامل الأساسي في تشكيل عقول الشباب، ومع ذلك لا ينبغي أن يعني هذا أن الإنترنت وحده فعال على التأثير على الشباب، ففي معظم الأحيان، يتحول البحث والتساؤل والميل الذي يبدأ على الإنترنت إلى معتقد من خلال قراءة المنشورات المطبوعة، لذلك يمكن الوصول إلى الاستنتاج التالي: إن تأثير الخطاب الديني أو الخطاب المعادي للدين على الإنترنت قوي في تشكيل عالم معتقدات الشباب، ومع ذلك فإن تكوين هوية أخرى غير الدين المؤسسي، مثل "الملحد" و "الربوبي"، يكون نتيجة قراءات معينة.

والموضوع الآخر الملفت للنظر هو أنه، كما هو الحال في جميع المفاهيم الأخرى، يتم إفراغ محتوى مفاهيم مثل "الملحد" و "الربوبي" و "الإسلاموي" ويستخدمها الشباب - دون وعي - من أجل الظهور بشكل "مختلف".

وبصرف النظر عن المنشورات المعادية للدين، ظهرت العوامل التالية في الميل للنزعات الإلحادية: في البداية تظهر الأفكار الإلحادية كرد فعل على الأوساط الدينية، حيث يظهر أن الأحداث الأخيرة الجارية سواء في تركيا أو في العالم قد أثرت سلبًا على الشباب تجاه الدين، ومن بين الأسباب التي جعلت الشباب يظهرون رود فعل سلبية تجاه الدين المؤسسي؛ التوظيفات الحكومية غير العادلة في سياق محاولة هيكل تنظمي يزعم أنه متدين في السيطرة على مفاصل الدولة، وحدوث محاولة انقلاب مسلح في نهاية المطاف نتيجة لذلك، علاوة على ذلك اتباع السلطة المحافظة الحاكمة لسياسة تعرضها للانتقاد فيما يتعلق بمسألة العدل والجدارة، وبناءً على ذلك خلال المقابلات التي أجريناها في دراستنا، ذكر جميع الشباب أن هناك إلحادًا تفاعليًا في محيطهم.

أما العامل الثاني المهم وهو العامل الاجتماعي والثقافي، ففي فترة التنوير اتخذت الانتقادات الموجهة للدين المسيحي في الغرب صفة استهدفت جميع الأديان بشكل عام، وكانت النظرة الإنسانية العلمانية العالمية في الفترة الحديثة نتيجةً طبيعية للفكر الفلسفي والعقلاني والوضعي والإنساني والجامد لعصر التنوير، ومع دخول إيقاع العمل السريع للمجتمع الصناعي (الإنسان الآلي) وديناميكيات الحياة الحضرية الحديثة إلى هذه الخلفية العقلية بدا أن الدين تراجع عن العقول والحياة الحقيقية، واختزل الدين الآن في قصص، معظمها من غير المرجح تقريبًا أن نواجهها في الحياة اليومية، والمسائل الفقهية، وتفسيرات الأحلام، وتنظيمات الطرق والجماعات الدينية، ونقاشات أصول الدين، وقد تم التضحية بالسلام والسعادة الذي يعد به الدين لإنسان، مثل السجين الذي وضعت رقبته أمام المقصلة، ولا يوجد مكان للمعتقدات والطقوس الدينية في مثل هذا التكوين بالنسبة للشباب، حيث إن العلم دينه، وأنشطته مثل كرة القدم والموسيقى ووسائل التواصل الاجتماعي هي طقوسه اليومية.

من العوامل الأخرى التي تؤثر على النزعة الإلحادية بين الشباب؛ الرغبة في القبول، والرغبة في الحرية، والبحث عن التميز، كما تأتي حالات مثل إمكانيات المعلوماتية التقنية الحديثة، وثقافة التشكيك والتساؤل، والحياة العلمانية التي يفرضها أسلوب الحياة الحديث، وعدم قدرة لغة الدين والفكر الديني على تحديث أنفسهم، فهذه كلها ضمن الأسباب التي تجعل الشباب مهتمين بالحركات الإلحادية.

لكل هذه الأسباب، يجب أن تؤخذ الميول الإلحادية لدى الشباب بعين الاعتبار، ويجب التفكير في العواقب الاجتماعية لها، وعندما يتم التعامل مع هذه المشكلة في سياق الأخلاق، وليس في معادلة الإيمان والكفر، سيكون من الأسهل إيجاد حلول تتناسب مع عالم معتقدات الشباب.

Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri

Mustafa ÜNVERDİ

Öz

Bu çalışmanın amacı din karşıtı yayınlarla gençlerin ateistik düşüncelerinin ilişkisini araştırmaktır. İnkârcı akımlar, günümüz iletişim dünyasında insanlara rahatlıkla ulaşabilmekte ve özellikle genç zihinlerde karşılık bulabilmektedir. Söz konusu yayınlar bir yaratıcının varlığını, ölümden sonra hayatın olduğunu ve din ve ahlak ilişkisini reddeden ve hayatı sadece bu dünyaya indirgeyen bir yapıdadır. Bu tür yayınlar, gençlerin inanç dünyasını tahrip etmekte ve dinî bilgi düzeyi yeterli olmayan kişilerin dinden uzaklaşmasına neden olabilmektedir. Din karşıtı yayınların gençlerin inançları üzerindeki etkisini tespiti kelam ilmi açısından önemlidir. Bu, hem dinî yayınlara yön vermede hem de kelam ilminin günümüz problemlerini anlamasında yararlı olacaktır. Bu makalede din karşıtlığı paydasında birleşen ve özellikle gençlere yönelik olan ateistik yayınların muhteva bakımından tahlili ve gençlerin ateizme yönelme gerekçeleri incelenmiştir. Çalışma, gençlerin hangi saiklerle ateistik görüşlere yöneldiklerini anlamada bizlere yardımcı olacaktır. Bunun için gençlerle nitel araştırma yöntemiyle mülakatlar yapılmış ve onların inançlarını etkileyen faktörler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Ateizm, Deizm, Gençlik, Yayın, Ateistik.

Özet

Din karşıtı akımlar geçmişte olduğu gibi günümüzde de gençlerin ilgi alanındadır. Bu şaşırtıcı veya olağanüstü görülmemelidir. Gençler, toplumda her zaman yeniliği, aykırılığı, değişimi, dinamizmi temsil etmiştir. Genç, sorgulayan, araştıran, tartışan demektir. Bu nedenle "ateizm yayılıyor, deizm ilerliyor" gibi sözler karşısında şaşırmamalıdır. Günümüzde gençlerin ateistik yayınlara ilgi göstermesi de şaşırtıcı değildir.

Çalışmamıza konu olan ateistik akımlar ateizm, deizm, agnostisizm gibi kurumsal dini reddeden ve değer anlayışını insan aklına ve doğaya indirgeyen nitelikdedir. Bu düşünceye dayalı yayınların ortak noktaları şunlardır: Tanrı ve ahiret

inancının reddi, Tanrı kavramının yozlaştırılması, din-ahlak ve din bilim ilişkisinin reddi, ilahi vahyin reddi, insanın mutlak özgürlüğü ve yetkinliğinin savunusu, sınırsız cinselliğin, farklı cinsel eğilimlerin ve tüketimin özendirilmesi.

Gençlerin söz konusu yayınlardan etkilenmemesi mümkün değildir. Gençlerin inanç dünyasında etkili olan başlıca kaynaklar bilimsel ve felsefi eserlerdir. Bunlar ilgilisi tarafından okunan yayınlardır. Din karşıtı yayınlar ve gençlerin ateistik eğilimi arasında ilişkiyi araştırdığımız bu çalışmada, gençlerin kişisel sorgulamalar ve bilimsel-felsefi okumalar neticesinde ateizm, deizm, agnostisizmi kabul ettikleri görülmüştür. Nasıl ki iman bir irade ve bilgiye dayanıyorsa, ateizm veya deizm de bir bilgi birikimi ve iradi tutuma dayanmaktadır. Bir kimsenin "ben ateistim, deistim" gibi tanımlamalarda bulunması onun belirli soruşturma, araştırma ve okumaları neticesinde ortaya çıkmaktadır.

Genel olarak ateizme yol açan faktörler psikolojik, sosyo-politik, felsefi ve tecrübi nedenlerdir. Sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan kent kültüründe dine yer bulmak zor görünmektedir. Özellikle gündelik hayatta herkesin geçim endişesiyle boğuşmak zorunda kaldığı şu dönemde, bireyler daha fazla haz ve konfor için sürekli çalışmak zorunda hissetmekte ve bu koşturmacada dinî ritüellere zaman ayıramamaktadır. Günlük hayatta etkin rolünü yitiren kurumsal din, yavaş yavaş sosyal hayattan ve akabinde bireysel hayattan çekilmektedir.

Ateist eğilimin psikolojik nedenleri arasında insanın dinin klasik ve geleneksel tarzını "sıradan", "sıkıcı" ve "özgürlüğü kısıtlayıcı" bulması vardır. Kimi gençler seküler-ateist bir yaşam tarzını daha heyecanlı, özgün ve yaratıcı bulmaktadır. Modern insan serbest yaşam tarzıyla müthiş bir özgüvene sahipken, dindar insan gelenekten kopamaz, taşralı kalır. Bu neden örneğin, taşralı bir genç üniversiteye geldiğinde yanında getirdiği sosyo-kültürel bagajdan kurtulmak isteyebilir.

Ateizmin nedenleri arasında dikkat çeken hususlardan birisi de maddenin egemenliğinde bir dünyada dinin getirdiği yükten kurtulma duygusudur. Beş vakit namaz, oruç, zekât vs. dini ritüellerin yanı sıra inancın gerektirdiği hassasiyetlerle din bir külfettir. Genç bu yükü omuzlamaktan kaçıyor olabilir.

Gençlerin inanç dünyasını etkileyen ve onları sorgulamaya sevk eden en etkili unsurun internet olduğu görünmektedir. Sosyal medya aktörleri ve cemaatleri ile diğer internet yayınları genç zihinlerin şekillenmesinde birincil faktördür. Ancak bu, gençler üzerinde sadece internetin etkili olduğu anlamına gelmemelidir. Çoğu zaman internette başlayan araştırma, sorgulama ve eğilim basılı yayınların okunmasıyla bir inanca dönüşmektedir. Dolayısıyla şöyle bir sonuca ulaşılabilir: Gençlerin inanç dünyalarının şekillenmesinde internette dinî veya din karşıtı söylemin etkisi yüksektir. Ancak özellikle "ateist", "deist" gibi kurumsal dinin dışında bir kimliğin oluşması belirli okumalar neticesindedir.

Dikkat çeken bir diğer husus, diğer tüm kavramlarda olduğu gibi "ateist", "deist", "İslamcı" gibi kavramların içinin boşaltılması ve gençlerin bunları "farklı" olma adına –bilinçsizce- kullanmasıdır.

Ateistik eğilimde din karşıtı yayınlar dışında şu faktörler öne çıkmıştır: Öncelikle ateistik düşünceler dinî çevrelere tepkiyle ortaya çıkmaktadır. Son dönemde gerek ülkemizde gerekse dünyada yaşanan hadiseler gençleri dine karşı olumsuz etkilemiş görünmektedir. Dinî olduğunu iddia eden bir örgütsel yapının devlete hükmetme çabası doğrultusunda devlet içinde haksız kadrolaşması ve nihayetinde silahlı bir darbe girişiminde bulunması, bunun karşısında, muhafazakâr iktidarın adalet ve liyakat konusunda eleştiriye açık politikası gençlerin kurumsal dine tepki göstermesine neden olmuş görünüyor. Nitekim çalışmamızda yaptığımız mülakatta tüm gençler, çevrelerinde tepkisel ateizm olduğunu ifade etmişlerdir.

İkinci önemli etken sosyo-kültürel faktördür. Aydınlanma döneminde Batı'da Hıristiyanlık üzerinden dine yöneltilen eleştiriler genel anlamda tüm dinleri hedef alan bir niteliğe bürünmüştür. Modern dönemde seküler-hümanist dünya görüşü Aydınlanmanın pozitivist, hümanist, katı rasyonalist felsefi düşüncesinin tabii sonucudur. Böyle bir zihinsel arka plana sanayi toplumunun yoğun iş temposu (makineleşmiş insan) ve modern kent yaşamının dinamikleri eklenince, din adeta zihinlerden ve reel hayattan çekilmeye yüz tuttu. Din artık kıssalara, çoğu -neredeyse günlük hayatta karşılaşma ihtimali olmadığımız- fıkhî meselelere, rüya yorumlarına, tarikat-cemaat yapılanmalarına, ilahiyat tartışmalarına meze edilmiş ve dinin insana vadettiği huzur ve saadet adeta giyotinin önüne boynunu uzatmış bir mahkûm gibi kurban edilmiştir. Genç için böyle bir kompozisyonda dini inanca ve ritüellere yer yoktur. Bilim onun dini; futbol, müzik ve sosyal medya gibi etkinlikleri ise günlük ritüelidir.

Gençlerin ateistik eğiliminde etkili diğer faktör kabul görme isteği, özgürlük arzusu ve özgün olma arayışıdır. Gelişen tekno-bilişim imkânları, sorgulama kültürü, modern yaşam tarzının dayattığı seküler hayat, din dilinin ve dinî düşüncenin kendisini güncelleyememiş olması gençlerin ateistik akımlara ilgi duymasının diğer nedenleri arasında görünmektedir.

Tüm bu gerekçelerle gençlerin ateistik eğilimleri dikkate alınmalı ve özellikle bunun sosyolojik sonuçları düşünülmelidir. Bu problem iman-küfür denkleminde değil, ahlak bağlamında ele alındığında gençlerin inanç dünyalarına hitap edecek çözümler üretilmesi kolaylaşacaktır.

Anti-Religious Publications And The Reasons Of Atheistic Tendency In Youth

Abstract

The aim of this study is to investigate the relationship between the atheistic thoughts of the youth and to discuss their effects on youth. Atheistic movements can easily reach people in today's communication world and it especially affects young minds. These publications reject the existence of a creator, the life after death, and the

relationship between religion and morality, and reduce life only to this world. These kinds of publications destroy young people's belief world and cause people whose religious knowledge level is not enough to move away from religion. The determination of the projections of anti-religious movements in youth beliefs is important in terms of theology. This will be useful both in directing religious publications and in understanding the current problems of the science of theology. In this article, the analysis of the content of atheistic publications that merge in the anti-religious denominator and which are especially aimed at young people and the rationale of young people towards atheism has been examined. The study will help us to understand which motives the young people turn to atheistic views. For this, interviews were conducted with the qualitative research method and the factors affecting their beliefs were tried to be determined.

Keywords: Kalam, Atheism, Deism, Atheistic, Youth, Publication.

Summary

Anti-religious currents are in the interest of young people today, as in the past. This should not be seen as surprising or extraordinary. Young people have always represented innovation, contradiction, change and dynamism in the society. Young; questions, researches and discusses. For this reason, he should not be surprised by the words such as “atheism is spreading, deism is advancing”. It is not surprising that young people are interested in atheistic publications today.

Atheistic currents that are the subject of our study are of a quality that rejects institutional religion such as atheism, deism and agnosticism, reduces the understanding of value to human mind and nature. Common points of these thought-based publications are: The rejection of the belief in God and the hereafter, the degeneration of the concept of God, the rejection of the relationship between religion & morality and religion & science, the rejection of divine revelation, the advocacy of human absolute freedom and competence, the promotion of unlimited sexuality, different sexual inclinations and consumption.

It is not possible for young people not to be affected by these publications. The main sources that are effective in the belief world of young people are scientific and philosophical studies. These are the publications read by the relevant person. In this study, where we investigated the relationship between anti-religious publications and the atheistic tendency of young people, it was observed that young people accepted atheism, deism, agnosticism as a result of personal inquiries and scientific-philosophical readings. Just as faith is based on will and knowledge, atheism or deism is based on knowledge and voluntary attitude. The fact that someone makes definitions such as “I am an atheist, I am a deist” occurs as a result of his certain investigations, researches and readings.

The factors leading to atheism in general are psychological, socio-political and philosophical and experience reasons. It seems difficult to find a place in religion in the city culture that emerged with industrialization. Especially at this time when everybody has to struggle with subsistence anxiety in everyday life, he feels constantly working for more pleasure and comfort and cannot devote time to religious rituals in this rush. The corporate religion, which has lost its active role in daily life, gradually withdraws from social life and then individual life.

Among the psychological causes of the atheist tendency is that one finds the classic and traditional style of religion “ordinary”, “boring” and “restrictive of freedom”. Some young people find a secular-atheist lifestyle more exciting, original and creative. While modern people have great self-confidence with their free lifestyles, religious people cannot break with tradition and remain provincial. That’s why, for example, when a peasant man comes to university, he may want to get rid of the socio-cultural heritage he brought with him.

One of the reasons of atheism is the feeling of getting rid of the burden of religion. Praying five times a day, fasting, zakat etc. In addition to religious rituals, religion is a burden with the sensitivity required by faith. The teenager may be avoid this responsibility.

The internet seems to be the most influential factor affecting young people's beliefs and makes them to question their belief system. Social media actors and other internet broadcasts are the primary factor in shaping their young minds. However, this should not mean that the only internet is effective for young people. Research, questioning and tendency, which started on the internet most of the time, turn into a belief by reading printed publications. Therefore, it can be concluded that: Religious or anti-religious discourse has a high impact on the shaping of young people's belief. However, the formation of an identity other than the institutional religion such as “atheist” and “deist” is the result of certain readings.

Another striking point is that, like all other concepts, concepts such as "atheist", "deist", "Islamist" are emptied and young people use them unconsciously to be "different".

Apart from anti-religious publications in the atheistic tendency, the following factors are prominent: First, atheistic thoughts emerge in response to religious environment. The recent events both in our country and in the world seem to have a negative impact on young people towards religion. It seems that an unfair staffing within the state and ultimately an armed coup attempt by an organization that claims to be religious, on the contrary the conservative government’s policy that is open to criticism about justice and merit, in turn, caused young people to react to institutional religion. As a matter of fact, in the interview we conducted in our study, all young people stated that there is reactive atheism in their environment.

The second important factor is the socio-cultural factor. In the Enlightenment period, criticisms directed to religion over Christianity in the West have taken on a quality that targets all religions in general. The secular-humanist world view in the modern era is the natural result of the positivist, humanist, strict rationalist philosophical thought of Enlightenment. When the intense work pace of the industrial society (mechanized person) and the dynamics of modern city life were added to such a mental background, religion almost faced withdrawal from minds and real life. Religion has now become an appetite for parables, most of the fiqh issues, dream interpretations, sect-congregation structures, theological debates and peace and happiness promised by religion is almost sacrificed like a prisoner who extended his neck to the guillotine. There is no room for religious beliefs and rituals in such a composition for the young. Science is his religion; Its activities such as football, music and social media are daily rituals.

Another factor influencing the atheistic tendency of the youth is the desire to be accepted, the desire for freedom and the quest to be unique. Developing techno-informatics opportunities, questioning culture, secular life imposed by the modern lifestyle, and the fact that the language of religion and religious thought could not update itself seem to be among the other reasons that young people are interested in atheistic movements.

For all these reasons, the atheistic tendencies of young people should be taken into consideration and especially their sociological consequences should be considered. When this problem is handled in the context of morality, not in the faith-profanity equation, it will be easier to find solutions that will appeal to the faith worlds of young people.

مدخل:

إن الشباب هم مرآة مستقبل المجتمع؛ حيث تعطي معتقداتهم وأفكارهم وأفعالهم، لمحات عما ينتظرنا في المستقبل، ومما لا شك فيه أننا إذا أردنا مستقبلاً جيداً فعلينا تربية شبابنا بما يتماشى مع معتقداتنا وقيمنا. في هذا السياق تأتي المؤسسات التعليمية والعوامل الاجتماعية والثقافية وأنشطة النشر كعناصر أساسية لتوجيه الشباب، وتنتشر المنشورات التي تخاطب الشباب، في وسيلتين رئيسيتين، وهما الوسائل الرقمية والوسائل المطبوعة، ولا ريب أن الإنترنت ووسائل التواصل الاجتماعي وقنوات الفيديو لا تؤثر على الشباب فحسب، بل تؤثر أيضًا على الجميع، بما في ذلك الأطفال وكبار السن.

وبالنظر إلى أن الظاهرة الأكثر انتشارا في القرن الحادي والعشرين، هي العلمنة والاستهلاك، فلا غرابة في أن تكون المنشورات التي تؤثر على الشباب من هذا النوع أيضاً، فعلى الرغم من المنشورات الدينية التي تقدم نظرة معنوية للحياة، وتدعو إلى أن الحياة ليست عبارة عن هذا العالم فقط، فإننا جميعًا نرى أن هناك أيضاً مجالًا

مهمًا يمكن تسميته "معادٍ للدين"، ويؤثر على أفكار الشباب، وبناءً على ذلك يُظهر انخفاض مستوى التدين والإيمان بين الشباب في العالم وفي تركيا، أن تأثير هذه المنشورات والأنشطة لا يمكن تجاهله[١].

يُظهر تقرير الشباب التركي، الذي نشره مركز الدراسات الاجتماعية والاقتصادية والثقافية (SEKAM) في عام ٢٠١٦ في تركيا، أن الشباب في وضع متخبط بسبب خصائصهم وهوياتهم، وأنهم يبتعدون عن القيم الدينة والأخلاقية، كما لوحظ في الدراسة أن الشباب يعانون من مشاكل مصطلحية، حيث إن هناك شباب يعرّفون أنفسهم بأنهم "ملحدون" لكنهم يصلون ويصومون، وكذلك هناك من يعرّفون أنفسهم بأنهم "إسلاميون" ولكنهم لا يصلون قط، وفقًا للبيانات التي تم الحصول عليها في الاستطلاع، يرى الشباب بشكل أساسي أن التدخين وشرب الكحوليات وتعاطي المخدرات والحياة الجنسية الحرة والمثلية الجنسية أمور مشروعة ومباحة، ومن ناحية أخرى قد ضَعُف الإدراك الديني للشباب وتبددت ثقتهم في المؤسسات الدينية، وعلى الرغم من أن الشباب يشعرون بالفردية والعزلة، إلا أنهم يتصرفون بمفهوم "يمكنني أن أفعل كل شيء، ولدي الحق في ذلك"، فهم يريدون الاستهلاك والحرية بلا حدود، ويهتمون بالعلامات التجارية، ويحبون أسلوب الملابس غير العادي، والقدوة بالنسبة لهم، ليست العلماء أو المفكرين أو رجال الدين أو السياسيين، بل العناصر الشائعة والرائجة[٢].

يمكننا أن نضع الإنترنت في المقام الأول بين أسباب هذا التغيير السريع في الجيل الجديد، ففي عصر الاتصالات والتكنولوجيا أصبحت المواقع الإلكترونية ومقاطع الفيديو، مصادر المعلومات الرئيسية للناس، ويعلم الجميع مدى تأثير ذلك عليهم، حيث إن الفردية والشعور بالوحدة والافتراضية وإدمان الإنترنت، أمور لا تظهر فقط بين الشباب ولكن أيضًا بين جميع المراحل بشكل عام، وهذه هي السمات المميزة للعصر الحديث، وفي هذه المسألة، فإن ما يشغلنا هو تأثير المحتوى الديني والمعادي للدين في الشباب على الإنترنت.

كما هو معروف، يستخدم مصطلح التوحيد للتعبير عن الإيمان بالله وحده في الفلسفة، ومصطلح الإلحاد لإنكار وجود الله، ويمكننا تسمية الحركات التي ترفض الدين المؤسسي بأنها "إلحادية"، على الرغم من اختلافها عن الإلحاد من الناحية المصطلحية، في دراستنا، سوف نستخدم مصطلح "إلحادي" لوصف معاداة الدين، خاصة عبر تيارات الإلحاد والربوبية، في الواقع، لا يمكن إنكار وجود تقارب بين الربوبية والإلحاد، وبناءً على ذلك ففي دراسة ميدانية حول مفهوم الإلحاد والربوبية بين شباب الجامعة، ذُكر ما يلي:

---

(١) للدراسات المتعلقة بحالة التدين والإيمان بين الشباب، راجع، فاطمة أيغون، «العوامل الرئيسية التي تؤدي إلى الإلحاد»، *مجلة تاريخ المذاهب* ١٠/ ٢ (خريف ٢٠١٧)، ٥٣٥-٥٣٦؛ كنان سفينتش، «أبعاد الإلحاد وأنواعه»، *مجلة العلوم الإسلامية* ١٢/ ٣، (خريف ٢٠١٧) (١٠١/ ١٣٢)، ١٠٤، "Pew Research Center, "The Age Gap in Religion Around the World، (تاريخ الوصول ١٥ مارس ٢٠١٩).

(٢) مركز الدراسات الاجتماعية والاقتصادية والثقافية، *تقرير الشباب التركي* (إسطنبول: مايو ٢٠١٦)، ٦-٧.

تظهر نتيجة دراستنا، أن الاختلاف الوحيد بين آراء الملحدين والربوبيين، يقتصر فقط على ما إذا كانوا يؤمنون بالله أم لا، ففي حين أن الملحدين ينكرون وجود الله، إلا أن الربوبي يؤمن بوجود الله، ويظهر أن معتقدات الأشخاص موضوع الدراسة، تتشكل من خلال الاحتياجات العاطفية، وهم أفراد كارهين للدين وبعيدين عنه ويخافون منه، وليسوا من الملحدين أو الربوبيين أصحاب الأفكار والمنطق، في هذا السياق، فإن إبعاد العديد من الأساسيات المهمة للدين بما في ذلك الوحي قد دعم أفكار الملحدين، وقد وجه الملحدون نفس الانتقادات التي وجهها الربوبيون للأديان السماوية إلى تيار الربوبية، حيث إن هذا المفهوم (الربوبية) الذي لا يشمل الوحي والمعجزات والإيمان بالآخرة، ولا يسمح لله بالتدخل في الكون، قد مهد أكثر من نصف الطريق إلى الإلحاد "[٣].

نود في هذا المقال مناقشة أسباب النزعات والتوجهات الإلحادية بين الشباب في إطار المشاكل العقائدية، وتحديد العلاقة بين هذه التوجهات والمنشورات المعادية للدين، وفي هذا السياق سوف ندرس الموضوعات التي تبرز فيها المنشورات المعادية للدين، وستضمن دراستنا مقابلات مع ٢١ طالبًا في المدرسة الثانوية والجامعة تتراوح أعمارهم بين ١٨-٢٤، بالإضافة إلى ذلك تعد الدراسات الميدانية حول الإلحاد والربوبية بشكل عام من بين المصادر المرجعية الأولية.

١. الخصائص العامة للتيارات المعادية للدين

يقصد بالتيارات المعادية للدين الأفكار والأيديولوجيات التي تعارض الدين تمامًا، حيث إن جميع الأفكار والمعتقدات والآراء مثل الإلحاد، والربوبية، واللاأدرية، والعدمية - كل منها يشير إلى مجال مصطلحي مختلف - إلا أنها جميعاً ترفض الدين المؤسسي والمقدسات الدينية، وتتشابه على قاسم "إنكار المعتقد الديني ومعاداة الدين"، هذه التيارات تشكل الإنكار لله والآخرة، هي متماثلة في المبادئ التالية:

a. لا يوجد حياة إلا في هذه الدنيا. الواقع والحقيقة، هو ما يمكن إدراكه عقلياً فقط، لا يوجد كيان (كيانات) فوق فيزيائية بخلاف الأشياء المعقولة. لا توجد حياة أخرى بعد الموت. تقتصر فكرة الله والآخرة فقط على القبول الوجداني للفرد.

b. مصادر المعلومات هي فقط الملاحظة والتجربة والتفكير العقلاني. بخلاف ذلك فإن المصادر غير القابلة للاختبار مثل الوحي والإلهام ليست مصادر صالحة للمعلومات.

c. الأديان جزء من احتياجات الناس ومخاوفهم وقبولهم التاريخي، والأديان هي معتقدات تنتمي إلى فترة الأساطير في العصر الحديث، العلم هو العنصر الوحيد الكافي والصحيح لتلبية جميع احتياجات الناس.

---

(٣) ي. سنان زفالسيز - أنصار شاهين، «مفهوم الدين عند الملحدين والربوبيين: دراسة نفسية واجتماعية على طلاب الجامعات»، *مجلة الدراسات التاريخية والثقافية والفنية* ٧/ ٢ (يونيو ٢٠١٨)، ٥٩٨.

d. البشر هم نتيجة نظرية التطور وجزء طبيعي من الطبيعة.

e. تشكلت القيم الأخلاقية من قبل البشر فقط على أساس الأفكار والخبرات العقلانية، ولا يمكن قبول المراجع الدينية للأخلاق والعلاقة الإجبارية بين الدين والأخلاق.

f. الغرض من الحياة هو المتعة والسعادة. العمل لصالح المجتمع (في الوظائف المستقبلية) هو أعلى مستوى سعادة للفرد.

g. الأساس هو الوحدة والمساواة بين جميع البشر، وليس تفوق أي جماعة أو مجتمع ديني، ولا يمكن قبول فكرة تفوق عرق أو فكرة الأمة.

h. كل فرد حر في أفكاره وأفعاله، حرية الإنسان تحددها فقط قوانين المواطنة وحقوق الإنسان العالمية، قواعد الدين غير صالحة لبناء حياة الفرد.

تظهر هذه الأمثلة أن الحركات المعادية للدين، تختزل الحياة في هذا العالم، وترفض الميتافيزيقيا جذريًا، على الرغم من أن التيارات الإلحادية مثل اللاأدرية، والإنسانية، والربوبية، والعلمانية، والعدمية، لها مراكز فلسفية مختلفة، إلا أنها متحدة في مبدأ إنكار الدين أو اعتبار غير ضروري، واستقلال الإنسان عن الله، والحرية المطلقة، فالإلحاد هو المفهوم الشامل لجميع حركات الإنكار، علاوة على ذلك، فهناك العديد من المفاهيم في الأدبيات التي تعبر عن طريقة التفكير هذه: عديم الإيمان (faithless)، الرافض للدين (anti-religious)، معادي التوحيد (anti-theist)، اللا ديني (non-religious)، الملحد (atheist)، المرتد (apostate,deconvert)، غير المحصن (unchurched)، غير الملتزم (unaffiliated)، اللا أدري (agnostic)، العلماني (secularist)، المؤمن بالإنسانية (hümanist)، المؤمن بالطبيعة (natüralist)، المؤمن بالعلم (scientist)، المتشكك (skeptic)، مستقل الفكر (freethought) على الرغم من وجود اختلافات بين هذه المفاهيم، إلا أنها تتلاقى على قاسم الإلحاد ومعاداة الدين[٤].

تشير حركة "الإلحاد الجديد" في السنوات الأخيرة، إلى المجموعة المعاصرة الممثلة بأسماء مثل ريتشارد دوكينز (١٩٤١-)، وكريستوفر هيتشنز (١٩٤٩-٢٠١١)، ودانييل دينيت (١٩٤٢ -)، وسام هاريس. يدعي الملحدون الجدد أن العلم هو المرشد الوحيد للإنسانية، ويتوقعون أن يوجه العلم العديد من القضايا، بما في ذلك القضايا الأخلاقية، ويرفض الملحدون الجدد بشدة القيمة المعرفية للدين، ويحتكرون الحقيقة في العلم[٥]، ونتيجة لذلك، تقر جميع التيارات المعادية للدين بأن الدين لا يعبر عن الحقيقة، ولا يمكنهم الاعتراف إلا بما يمكن للعقل إدراكه في هذا الصدد.

(٤) سافينتش، «أبعاد الإلحاد وأنواعه»، ١٠٥. لمزيد من المعلومات، راجع، Frederic Henry Hedge, *Atheism In Philosophy and Other Essays* (Boston: Roberts brothers ١٨٨٤).

(٥) ألبير بيلغيلي، «الإلحادية الجديدة وانتقاداتها»، *مجلة ديانات - الإنسان في محور الربوبية، والإلحاد، والعدمية* - (أنقرة: أغسطس ٢٠١٧)، ٢٣-٢٤.

٢. المنشورات المعادية للدين

لا تعني منشورات الحركات المعادية للدين أنشطة النشر التي تدار من مركز معين، إنما يشير هذا المصطلح إلى عموم المنشورات التي تتعارض مع جميع الأديان بشكل عام والإسلام بشكل خاص، ففي الأساس تتجلى معاداة الدين على منصات مختلفة، ومن الممكن تقسيم المنشورات ذات الصلة إلى رقمية ومطبوعة، من بين المنشورات المطبوعة يهتم الشباب بالأعمال العلمية والفلسفية والثقافية والفنية والأدبية، ومنشورات في العديد من المجالات مثل التنمية البشرية والتصوف والفكاهة والتاريخ وما إلى ذلك، وتعد وسائل التواصل الاجتماعي وقنوات الفيديو والإنترنت والمنشورات الرقمية، ضمن العوامل الأخرى الأكثر تأثيراً على الشباب، إذ كشفت الأبحاث التي أجريت مؤخراً أن معدل استخدام الإنترنت آخذ في الازدياد، وأن الشباب يقضون الكثير من أوقاتهم على الإنترنت باستخدام هواتفهم المحمولة الذكية أو أجهزة الكمبيوتر(٦).

تحمل مواقع إلكترونية مختلفة وبعض حسابات وسائل التواصل الاجتماعي طابع الدعاية الإلحادية الموجه لآلاف المتابعين، تحاول هذه المواقع التأثير على الشباب بخطابات وادعاءات تتعلق بإنكار وجود بالله، وتعارض الدين مع العلم، واعتبار الدين مصدرًا للعنف، بالإضافة إلى إعطائه مكانة ثانوية للمرأة، وانعدام تأثيره في عالمنا اليوم، وبالتالي تصل إلى نتيجة أن الإنسان لا يحتاج إلى الدين من أجل الأخلاق، وغالبًا ما تتحول المنشورات المعادية للدين على الإنترنت إلى دعاية، فأحيانًا تُنشر الكتب الإلحادية مجانًا بصيغ مختلفة، وأحيانًا تصل إلى القراء على شكل كتب صوتية، وهذا يسهل على الناس الوصول إلى هذه الأعمال وتبنى أفكارها.

والمجال الآخر الذي تظهر فيه الحركات المعادية للدين هو المنشورات المطبوعة، ومن بين هذه المنشورات المنشورات الفلسفية التي تظهر بخطابها المباشر ضد الدين في قضايا مثل وجود الله، ونظرية التطور، والعلاقة بين الدين والعلم، ومشكلة الشر، وإنكار العلاقة بين الدين والأخلاق.

كما تعد منشورات الملحدين الجدد من بين المنشورات المهمة الرائجة بين الشباب، على سبيل المثال نشرت طبعات لكتاب ريتشارد دوكينز "وهم الإله" مرارًا وتكرارًا، كما أصبحت كتب توران دورسون الذي يشتهر بتأثيره على مجموعات معينة بآرائه الإلحادية في تركيا مصدر إلهام للأفكار الإلحادية، حيث تسعى أعمال دورسون إلى ترسيخ الإلحاد من خلال عرض تناقضات القرآن وانتقاد النبي محمد.

ويعد الخيال العلمي والفن والأدب والتنمية البشرية والفكاهة من بين المصادر الأخرى التي تجذب انتباه الشباب، وهذه المصادر التي يمكن وصفها بأنها «معادية للدين» ضمن ما ذكر. تسعى إلى الإساءة للدين بطريقة غير مباشرة، على سبيل المثال، في المنشورات الفكاهية يتم تناول مصطلحات دينية وأشخاص ورموز وقيم ذات

---

(٦) جلال خير، «دراسة عن أسباب قضاء طلاب المدارس الثانوية الكثير من الوقت على الإنترنت: نموذج ثانوية الأناضول للخدمات القروية في إسطنبول»، *مجلة معهد العلوم الاجتماعية لجامعة كارابوك* ٩/ ٢ (٢٠١٩)، ٥٢٣-٥٢٤؛ مؤسسة الإحصائيات التركية، «مسح استخدام تقنيات المعلومات ٢٠١٩»، (تاريخ الوصول: ٠٢/ ٠٤/ ٢٠٢٠).

صلة بالدين بشكل مباشر، فمجلة شارلي إيبدو الفرنسية وهي مجلة فكاهية جذبت ردود فعل استنكارية من جميع المسلمين، بنشرها صورة كاريكاتورية للنبي محمد صلى الله عليه وسلم تستند على مفهوم رفض الفكر الديني كمبدأ أساسي، ومن المعروف أيضاً أن بعض مجلات الفكاهة في تركيا ليست حريصة فيما يتعلق بالقيم الدينية. ومن ناحية أخرى ففي منشورات الروايات والقصص، هناك لغة وتعبير يؤثران على القارئ بشكل عام، فعندما يكمل القارئ الكتاب – بحسب المحتوى – قد يتزعزع إيمانه بقدرة الله ورحمته، وفي بعض الأحيان قد يبدأ في الاعتقاد بأن الدين يشجع على العنف، وقد يعتقد أن الأخلاق لا علاقة لها بالدين، وقد يؤمن بفكرة أن السعادة في الحرية المطلقة والدين هو عقبة تحد من حرية الإنسان، وتدعو المنشورات في مجال الأدب قراءها بشكل غير مباشر إلى تبنى رؤيتها للعالم؛ على سبيل المثال، تنتقد رواية «كانديد» (التفاؤل) لفولتير الله بسبب مشكلة الشر، حيث يتبنى فولتير في روايته فكرة أن "الله يمكنه أن يخلق عالماً أفضل إذا أراد ذلك، ولكن بما أن الأمر ليس كذلك ... فإن الله هو من اختراع البشر" ويسعى إلى جعل القراء يتبنوا هذه الفكرة.

من ناحية أخرى فمن الممكن مشاهدة العديد من الأفلام التي تظهر أن أصحاب التفكير الإلحادي ينعمون بمزيد من السلام الداخلي، وكمثال على ذلك فهناك أفلام مثل "ماري وماكس" ، "رجل من الأرض"، "داروين: الخلق من البداية إلى النهاية"، "اختراع الكذب". في الأساس تعد صناعة الأفلام والسينما، مسألة تحتاج إلى التعامل معها بطريقة متعددة الأبعاد، حيث إن معاداة فيلم للدين، لا ترتبط ارتباطاً مباشرة برفضه لوجود الله، ويمكننا إدراج جميع أنواع الأفلام التي تشوه القيم الدينية سواء على الشاشة الكبيرة أو على شاشات التلفزيون في هذا السياق.

يمكن أن يستهدف الدين في المنشورات ذات الخطاب المعادي للدين في بعض الأحيان بشكل مباشر وأحيانًا بشكل غير مباشر، فغالبًا ما يكون للخطاب المعادي للدين سواء كان مطبوعًا أو عبر الإنترنت أسلوب قراءة لفظي وسطحي وانتقائي، وبدلاً من النصوص الدينية المليئة بالمعاني والحكم، يمكنه استخدام الروايات الشائعة بين الناس بغض النظر عما إذا كانت ضعيفة وملفقة ولا يأخذ في الاعتبار الخلفية التاريخية للآيات والأحاديث وحكمتها ومقاصدها، ولذلك يمكنه أن يضلل القارئ، كما يمكنه جعل العناصر المرتبطة بالمقدسات موضوع سخرية بشكل استهزائي، ويساوي الدين بالأساطير، ولا يقبل بصحة المعلومات الدينية، كما يربط الدين بالعنف والإرهاب، ويدعم النسوية البحتة بناءً على الادعاء بأن المرأة لم تحصل على قيمتها في الإسلام، هذه المعاداة التي تستخدم هذه اللغة والخطاب السلبي فيما يتعلق بالدين تدخل عالم الشباب في الغالب عبر الإنترنت، وتغمر عقولهم في البداية، ثم تنفر قلوبهم تجاه الدين، وبذلك يمكن للشاب الذي ليس لديه المعرفة الصحيحة والتفسيرات المرضية حول القضايا الدينية، أن يجد نفسه في إطار بعيد عن الدين في نهاية هذه الوتيرة.

٣. المنشورات المعادية للدين من حيث المحتوى

٣. ١. *رفض الإيمان بالله والآخرة*

يؤمن المؤمن الذي يعيش الحياة ككل على المستوى الديني أن الله خلق الكون كله، وأن هناك هدفًا ونظامًا للعالم، وأن على الإنسان مسؤولية معينة ضمن هذا النظام، وهناك حياة أخرى تنتظره في الآخرة، حيث سيحاسب على ما فعله، على العكس من ذلك مهما كانت تحت أي مسمى فإن الأفكار التي تعتبر الحياة عبارة عن هذه الدنيا فقط، والوجود هو ما يمكن الإحساس به فقط، ترفض الإيمان بالله والآخرة، لا تتضمن الأعمال التي يمكن اعتبارها فلسفية على وجه الخصوص الوجود الميتافيزيقي في فهم الوجود، وفي الواقع، ليس الملحد فقط من يستند إلى هذه الفكرة، بل أيضاً اللاأدري والعلماني والإنساني، حيث لا تشمل نظرتهم للعالم على مفاهيم الله والآخرة.

يتساءل كتاب "وهم الإله" لريتشارد دوكينز عن الإيمان بالله وجذور الأديان، في هذا الكتاب الذي يستند عادةً إلى التقليد المسيحي يقدم دوكينز حججًا ضد دليل توماس الأكويني على وجود الله، وفي نهاية الكتاب يقدم دوكينز قائمة بمعلومات الاتصال بالمؤسسات والجمعيات والمنظمات الأخرى التي تمثل الفكر الإلحادي والإنساني والعلماني في سياق الدعاية للفكر المعادي للدين[٧]، وفي كتابه "سحر الحقيقة" (The Magic of Reality) يحاول ريتشارد دوكينز تفسير الكون على أساس علمي بحت، ويرفض فكرة وجود الله في هذا الكتاب، يعرّف دوكينز الدين بأنه عقيدة نتجت عن جهل الناس ومخاوفهم، ويطلب منا أن نؤمن بسحر الحقيقة، وليس بالله الذي يريد الناس أن تعبده، ووفقاً له فإن تسمية شيء ما بمعجزة يعني "عدم فهمه"، ففي الماضي كان الناس يعتبرون الظواهر الطبيعية نوعًا من السحر، وينسبون أمورًا لا يستطيعون فهمها إلى قوة عليا، ولكن في هذا العصر الذي يفهم فيه الإنسان الطبيعة يجب أن يؤمن بسحر الحقيقة، وليس بالأساطير[٨].

يدافع الكاتب كريستوفر هيتشين، أحد المفكرين الملحدين المعاصرين، في كتابه "الإله ليس عظيما" عن أفكار مثل أن الأديان تسبب ضرراً بالإنسانية، وأن الادعاءات الميتافيزيقية لا أساس لها، ومخاطر الخطاب الديني غير الصحي، وبطلان دليل التصميم، كما يدعي استعارة القرآن تعاليمه من الأساطير اليهودية والمسيحية، وأن المعجزات هي قصص أسطورية.[٩]

ومن ناحية أخرى فعلى الرغم من الإيمان بقوة خالق مسيطرة على النظام الكوني بأكمله فإن الرأي الذي يقدس العلم ويدافع عن المصادفات يمكن اعتباره أحد الأفكار التي تنفي فكرة وجود الله، فعلى سبيل المثال يدافع ليونارد مولودينو في كتابه «مسيرة السكير» عن أن هناك الآلاف من المصادفات التي توجه حياة الإنسان خارج إرادته تمامًا، ونظرًا لأنه من غير المعروف أين ستقود المصادفات الشخص فيجب عليه حساب جميع

---

(٧) ريتشارد دوكينز، *وهم الإله*، ترجمة، ماليسا ميلر، بربروس أفا غونر – تونج تونجاي بيلغين (إسطنبول: دار كوزاي للنشر، ٢٠٠٦)، ٣٣٠، ٣٥٩.

[8] Richard Dawkins, *The Magic of Reality* (New York: Free Press, 2011), 7-259.

[9] Christopher Hitchen, *God Is Not Great* (London: Atlantic Books, 2008), 15-295.

الاحتمالات والتركيز على النجاح وفقًا لذلك، ولم يذكر ملودينوف في أي من شروحاته الإله أو أي كيان ميتافيزيقي.

بالإضافة إلى كتّاب مثل توران دورسون وإلهان أرسل ومعزز إلمية تشيغ وعارف تكين، وهم الأسماء الأولى التي تتبادر إلى الذهن عندما يتعلق الأمر بالخطاب المعادي للدين في تركيا ظهرت أيضاً أعمال مؤخرًا تمثل تعريفًا وأسسًا ودفاعًا عن الإلحاد في تركيا، وفي هذا السياق يجدر بنا ذكر كتاب «الإلحاد: النظرية والتطبيق» لطوفان جلبي، وكتب «فهم الإلحاد» لأيدن تورك.

٣ .٢ . إفساد مفهوم الإله

من حيث علم الكلام الإسلامي فإن الله هو المنفرد بذاته وصفاته، وعلاقته بالكون هي علاقة الخالق بالمخلوق، ولم يكن له كفواً أحد، أي ليس له مثيل ولا شبيه، ولا يمكن استخدام الأوصاف التي تنسب إلى البشر وتشير إلى النقصان، لأن الكمال من صفات الله وليس من صفات البشر. ومع ذلك، فإن إحدى المشاكل التي تظهر في منشورات الشباب هي إفساد مفهوم الإله، ومن الممكن العثور على مثل هذه الاستخدامات في المنشورات المطبوعة والإنترنت والسينما، وهذه الأنواع من المنشورات التي تظهر في قصص الخيال العلمي أحياناً، وأحياناً أخرى في المؤلفات الخيالية، لا تتوافق مع معتقد الإله الذي يقدمه الإسلام، ولا يمكن إنكار أن هذه المنشورات جعلت فكرة الله أمرًا عاديًا وفاقدًا للمصداقية في أذهان الشباب، ومن بين الأمثلة على استخدام مصطلح الإله بشكل عرضي في مسلسلات شبابية مثل "الآلهة الأخيرة"، و "الآلهة الهجينة"، و "ابنة الإله"، و "هل مات الإله"، و "الإله المرأة"، وأفلام سينمائية مثل "الآلهة اليونانية ضد المراهقين"، "هل جن الآلهة؟"، و"عندما ينام الإله"، و "الإله القذر".

٣ .٣ . رفض علاقة الدين بالأخلاق

إن القرآن بمثابة دعوة لتدعيم الأخلاق وتنمية السلوك الأخلاقي الإيجابي في البشر، ويمكن القول إن جوهر الإيمان والعبادة هو السلوك الأخلاقي، فالأخلاق والدين متشابكان، وكل العبادات تهدف إلى تدعيم هذه العلاقة، إن الأسس الميتافيزيقية للأخلاق تجعلها بعيدة عن السياق، وتتمثل علاقة الأخلاق بالدين في عدم ترك الأخلاق للضمير البشري، ورفعها إلى أعلى مستوى، حيث يجب على المؤمن أن يتصرف بشكل أخلاقي في جميع الأوقات وفي كل مكان وتجاه الجميع، لذلك فإن العلاقة الضرورية بين الدين والأخلاق هي من المبادئ الأساسية للدين.

مما لا شك فيه أن "الأخلاق" ليست مجرد ظاهرة يمتاز بها المتدينون، ومع ذلك فإن تجريد الأخلاق من الدين تعني تركها للضمير البشري، ويفهم من ذلك أنه يمكن لعوامل مثل البيئة الاجتماعية والثقافية والحالة التعليمية والطبيعة والاهتمامات، أن تؤثر سلبًا على استمرارية وفعالية السلوك الأخلاقي، لذلك فإن ربط الأخلاق بالدين يكسبها معيارًا وقوة معينة.

إن إحدى النقاط التي تركز عليها التيارات المعادية للدين هي أن الأخلاق مستقلة عن الدين، ووفقًا لذلك يكون العقل البشري والضمير مسؤولين عن معرفة الحقيقة وما هو أخلاقي في العصر الحديث، ولذلك لا داعي للإيمان بأي دين، ويدافع والتر سينوت أرمسترونغ عن هذه الفكرة في كتابه بعنوان "الأخلاق بدون إله"، فيحاول أرمسترونغ إثبات أن الأخلاق مستقلة تمامًا عن الدين، وأنه حتى الملحد يمكن أن يكون أخلاقيًا أكثر من المتدين، دون أن يكون ملتزماً بأي دين. يشير أرمسترونغ إلى الملحدين ولاأدريين والعلمانيين كفئة واحدة من حيث كونهم معادين للدين، ويستخدم شعار "الملحدين ليسوا بلا أخلاق"[١٠]، وإذا كانت الأخلاق وهي الهدف الأساسي للدين قائمة على العقل والتجربة، بغض النظر عن الدين، فبالطبع لن تكون هناك حاجة لفكرة الدين والإيمان بالله.

٣. ٤. *رفض علاقة الدين بالعلم*

تستند الافتراضات الدينية في المقام الأول على المعرفة الإلهية، وتدرج العديد من المعلومات عن كل من التاريخ والطبيعة في محتوى الوحي بمعدل كبير، حيث تحتوي القصص والآيات المتعلقة بالأرض والسماء والعالم على مثل هذه المعلومات. تدعي التيارات الإلحادية في العصر الحديث، أن فكرة الإله من اختراع الإنسان، وأن الوصف الديني له يستند إلى عناصر أسطورية، ومع عصر التنوير أصبح العلم أساس النظرة العالمية التي تم تجريدها من الدين، حيث يمكن اعتبار القرن التاسع عشر على وجه الخصوص بمثابة الفترة التي تمت فيها محاولة إزالة الدين من كل مجالات الحياة لصالح العلم في الغرب، ويمكن تلخيص موقف الدين والعلم في هذه الفترة على النحو التالي: العلم ينتمي إلى العقل، والدين ينتمي إلى الضمير.

ذكر إرنست رينان، في محاضرته بعنوان "L'Islamisme et la Science" (الإسلام والعلم) في جامعة السوربون عام ١٨٨٣ أن المسلمين لا يقدمون أي شيء للعلم، ولا يمكن أن يتفق الإسلام مع العلم، والإسلام كدين ضد الفكر العلمي، والمسلمين ليس لديهم القدرة على تطبيق العلم والفلسفة[١١]، لقد كان هذا الأمر موضوعاً لنقاشات طويلة؛ فمن ناحية، كان المدافعون عن الدين يدافعون عن أن الإسلام ليس عقبة أمام العلم، ومن ناحية أخرى دافع المعارضون للدين عن فكرة أن الإسلام عقبة أمام الفكر العلمي.

لا يمكن إنكار وجود معاداة قوية للدين في المنشورات في مجال الدين والعلم والفلسفة، ووفقاً لتلك المعاداة فإن "المادة" هي الحقيقة الوحيدة، و "التطور" هو الأساس الأيديولوجي لهذه الحقيقة، يدعي الملحدون الجدد أمثال ريتشارد دوكينز وكريستوفر هيتشنز ودانييل دينيت وسام هاريس أن العلم هو المرشد الوحيد

(١٠) والتر سينوت أرمسترونغ، *الأخلاق بدون إله*، ترجمة، أتيلا تويغان (إسطنبول: دار أيرينتي للنشر، ٢٠١٢).

(١١) دوجانه جندي أوغلو، "مساهمة ببليوغرافية في نقاش العلوم الإسلامية في سياق إرنست رينان و" الرفض"، ديوان ٢ (١٩٩٦)، ٦؛ جمال أيدن، «العلاقة بين "الدين" و "العلم" في تاريخ العلوم التركي: نموذج الدولة العثمانية»، *المجلة الأدبية للدراسات التركية*، ٢/ ٤ (٢٠٠٤) ٢٩-٤٤.

للإنسانية، ويتوقعون أن يوجه العلم العديد من القضايا، بما في ذلك القضايا الأخلاقية بالنسبة لهم، فإن الدين ليس مصدرًا للمعلومات، ولكنه عبارة عن روايات وتخمينات أسطورية، أما العلم فيقدم المعلومات الوحيدة التي ستساهم في حياة الإنسان، نظراً لأنها قابلة للاختبار والإدراك، والتطور هو أهم نظرية تشرح الوجود، وبناءً على ذلك لا حاجة للاعتقاد بفكرة خلق الكون، ويظهر من ذلك أن المعادين للدين يستغلون مكانة العلم ويربطون الدين بالأساطير، ويحاولون تشويه سمعة الفكر الديني، وهم يرفضون بشدة القيمة المعرفية للدين ويحتكرون الحقيقة في العلم(١٢).

تتناول رواية جون برونر "The Crucible of Time" التي وصلت إلى جمهور معين في تركيا على الرغم من عدم ترجمتها إلى التركية بعد، فكرة سيادة العلم، وأن العلم سيفرض سيطرته في نهاية المطاف على الدين، وبالمثل فإن رواية "The Armageddon Crazy" للكاتب ميك فارين، تربط الدين بالعنف والأصولية، وتشير إلى أن "حكم المتدينين للعالم سيكون السبب في نهاية العالم"، ويعرّف كتاب توم فلين "تأمل المجرات" الدين بأنه أساطير غير عقلانية وضارة، ويعتبر كتاب جيمس بي هوغان "رمز مانح الحياة" كتاب خيال علمي يتناول الصراع بين العلم والدين.

إن المنشورات التي تفسر الوجود البشري بنظرية التطور تقصر الحياة على الوجود المرئي فقط، وتختزل المعرفة في التجريب والمراقبة، كما ترفض الدين كمصدر صحيح للمعرفة رفضاً جذرياً، ومن الممكن العثور على مثل هذه المنشورات في المجلات والكتب أو في حسابات وسائل التواصل الاجتماعي والمواقع الإلكترونية وقنوات الفيديو، يُلاحظ أن الصراع بين الدين والعلم يتم طرحه من خلال آيات القرآن وخاصة المتعلقة بالإنسان والكون والتاريخ، والروايات المنسوبة إلى النبي حول الطب وعلم الفلك، ومعظمها ضعيف، ويبدو أن هذا هو السياق الذي يرتكز عليه الخطاب المعادي للدين مؤخرًا.

مما لا شك فيه أن القرآن ليس كتابا علميا، لذلك لا داعي لربط الآيات المتعلقة بالنظام الكوني بالعلم، حيث إن بناء نظريات عامة من الآيات التي أنزلت بمفاهيم ومستوى معرفي يتناسب مع بيئة نزول الوحي أو اختبارها عبر بيانات العلم الحالي يعد سعيا لا حاجة له، لأن القرآن دليل للهداية وليس الغرض منه تقديم الاكتشافات العلمية للناس، لهذا السبب نعتقد أنه من الأنسب قبول هذه الآيات كوسيلة للتأمل، وليس مصدرا للبيانات العلمية.

٣ .٥ . إنكار نزول القرآن من عند الله

يمثل القرآن الكريم قيمة مقدسة للمسلمين، وهو المصدر الأساسي للدين الإسلامي، حيث يؤمن المسلمون بأن القرآن الكريم هو آخر ما أنزله الله على البشر، وقد وصل منذ عهد الرسول حتى يومنا هذا دون

(١٢) بيلغيلي، «الإلحاد الجديد وانتقاداته»، ٢٣-٢٤.

تغيير أو تحريف، ولا يوجد أي اختلاف حول ذلك في التقاليد الإسلامية، وهذه النقطة بالتحديد هي أحد العوامل الرئيسية التي ترتكز عليها المنشورات المعادية للدين، وانتقاد القرآن هو القاسم المشترك للتيارات الإلحادية، ويمكننا تقسيم هذه الانتقادات إلى قسمين: الأول هو نقد نص القرآن من حيث المضمون، والثاني هو التشكيك بأن النص القرآني لم يصل إلى يومنا هذا بصيغته الأصلية.

في دراسة لعارف تكين بعنوان "أصل القرآن"، نشرت لأول مرة عام ٢٠٠٠ أدعى الكاتب أن القرآن هو مجموع وملخص للشرائع والمعتقدات الدينية التي طرحها الناس عبر التاريخ[١٣]، ويستند هذا الكتاب إلى الآيات القرآنية، والأحاديث النبوية، وكتب التفسير، ومصادر التاريخ الإسلامي، وفي هذا الكتاب، لم يتم تضمين أي من التفسيرات والتوضيحات التي قدمها علماء الإسلام، ولم يؤخذ معيار الموضوعية في الدراسة العلمية بعين الاعتبار، علاوة على ذلك يمكن اعتبار الاستخدام الانتقائي للروايات وأحيانًا تضمين جزء فقط من رواية طويلة في الكتاب محاولة لتركيز القارئ على وجهة نظر معينة.

نُشر كتاب نقد القرآن للفيلسوف الهندوسي سوامي دايانادا سرواتي (١٨٢٤-١٨٨٣) في تركيا عام ٢٠١٨، وهو كتاب يدعي مؤلفه أن القرآن ليس منزلا من عند الله، ويبدي ديانادا رأيه في القرآن على النحو التالي:

"مما لا شك فيه أن هذا الكتاب يحتوي على معلومات مطابقة للحق والحقيقة ولا تتعارض مع تعاليم الفيدا على الرغم من قلتها، وأنا أتقبل هذه المعلومات مثل أي شخص صالح طهر نفسه من التعصب والتحيز، ولكن بغض النظر عن ذلك فهناك العديد من العناصر في القرآن التي تعد نتاج الجهل، وتضر بالحق والحقيقة، وتعرض السلام المجتمعي للخطر، وتشجع على القتال، وتسبب المعاناة، بالإضافة إلى ذلك فإن الأسلوب التكراري والضبابي للقرآن لا يناسب كتابًا فلسفيًا "[١٤].

يمكن تلخيص نقد ديانادا للقرآن في ثلاث نقاط: القرآن ليس مصدره الوحي، ومفهوم الإله في القرآن تعسفي ومتحيز وسادي (عنيف)، وأحكام القرآن ليست عادلة وواقعية[١٥]، وهذه الانتقادات بسيطة ومباشرة، حيث يبدو أنه غير قادر على الربط بين مفهوم الإله الذي يقدمه القرآن مع مفهومه الاجتماعي والثقافي، بالإضافة إلى ذلك فهو يتبع مفهوم خاطئ نتيجة القراءة اللفظية للآيات ذات الصلة، على سبيل المثال في نقده لقوله تعالي «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً ۚ وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ

(١٣) عارف تكين، *أصل القرآن* (إسطنبول: دار برفين للنشر، الطبعة الثالثة، ٢٠٠٩)، ١٨.

(١٤) سيفان نيشانيان - جان باشكنت، *نقد سوامي دايانادا ساراسواتي للقرآن*، ترجمة، سيفان نيشانيان - جان باشكنت (دار بروباغندا للنشر، ٢٠١٨)، ١٧٥.

(١٥) جميل كوتلوترك، «نقد المفكر الهندوسي دايانادا ساراسفاتي للقرآن»، *ملل نهال* ١٥/ ١ (٢٠١٨)، ٤٢-٥١.

تُرْجَعُونَ»[16]، فسر الآية على أن الله عاجز ويطلب من البشر أن يقرضوه كتاجر خسر ثروته[17]، والحقيقة أن تفسير الآية في المصادر الإسلامية كان «التضحية بالمال والنفس في سبيل الله»، فمن أسماء الله الحسنى في الإسلام اسم الغني الذي يعني "الذي لا يحتاج إلى غيره والكل يحتاج إليه"[18].

من ناحية أخرى، يتأثر الناس بالظروف الاجتماعية والثقافية التي يعيشون فيها، لذلك قد تبدو بعض آيات القرآن مخالفة لها في المقام الأول، على سبيل المثال في نقده لقوله تعالى «*يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ ۚ وَكَانَ ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا*»[19] فسر ذلك على نحو «إن الرجال مسؤولون عما ترتكبه الناس من فواحش، فهل سيعاقب محمد أيضاً بينما تتعاقب زوجاته عقابا ضعفا؟»[20]. هذا النقد هو ضد مبدأ الفردية للجريمة، حيث تشير الآية إلى قراءة مبدأ العقاب بالضعف في الشروط نفسها في سياق "مسؤوليات الأشخاص تتدرج حسب مواقعهم"، وتدعوهم أيضاً إلى الحياء، ولكن ربما يستند نقد سوامي إلى مبدأ في قانون براهمان القديم بأن "المرأة تحت وصاية والدها قبل الزواج، وزوجها بعد الزواج، وأبنائها عندما تصبح أرملة"[21]، ومما لا شك فيه أنه وفقاً لمبدأ فردية الجريمة في التقاليد الإسلامية، فلن يكون الزوج مسؤولاً عن الجريمة التي ترتكبها الزوجة، وطبيعة الانتقادات الموجهة إلى النص هنا ناشئة عن الاختلافات الثقافية.

بصرف النظر عن هذه الانتقادات لمحتوى القرآن، يُزعم أيضًا أن القصص القرآنية هي عناصر أسطورية وهي مأخوذة من روايات الأديان الأخرى، على سبيل المثال في كتابه "الإله ليس عظيماً" ذكر كريستوفر هتشنز أن التعاليم المستندة إلى النبي موسى والنبي إبراهيم والنبي نوح وجبريل قد وردت أيضاً في كتب أخرى، وقد صرح هيتشنز أنه شارك في طقوس دينية عربية في دول إسلامية مختلفة، وفي النهاية استنتج أن جميع المسلمين أصوليون، وأن دينهم يشكل خطراً، ويدافع عن الادعاء بأن نص القرآن مستعار من الديانات السابقة من حيث المحتوى نظراً لتشابهه مع كتب أخرى.

٣ .٦ . *الدفاع عن الحرية المطلقة والاكتفاء*

على الرغم من أن الحرية لم يتم تضمينها كمفهوم منفصل في الفكر الإسلامي، إلا أنه يتم تناولها في قضية القدر في سياق "حرية الإرادة البشرية"، يخبرنا القرآن أنه بشكل عام يمتلك البشر حرية الإرادة، وأنهم

(١٦) البقرة ٢/ ٢٤٥.

(١٧) نيشانيان، *نقد ساراسفاتي للقرآن*، ٥٣.

(١٨) النساء ٤/ ١٣١.

(١٩) الأحزاب ٣٣/ ٣٠.

(٢٠) نيشانيان، *نقد ساراسفاتي للقرآن*، ١٤٤.

(٢١) محمد أسعد بن أمين سيدي شهري، *تاريخ علم الحقوق*، «قانون برهرمان القديم -١»، إعداد حسن أوزكت، ترجمة، فيسال إبكتشي (إسطنبول: مطبعة الأميرة، ١٣٣٢) http://medhaldergi.com/oku.php?makaleno=110 (تاريخ الوصول: ٦ أبريل ٢٠١٩).

مسؤولين عن معتقداتهم وسلوكياتهم فقط أمام الله، وفي الواقع فإن كلمة التوحيد تبدأ بـ "لا" لتحرر الإنسان من كل شيء، وتنتهي بـ "إلا الله" لتستثني الله فقط، وهكذا يتحرر الإنسان من كل شيء ومن الجميع ما عدا الله، وهذا يعني رفض الحرية المطلقة، إذ سيحاسب الإنسان على اختياراته في الآخرة في مسائل الإيمان والكفر، والخير والشر.

يفرض الإسلام الأوامر والنواهي المختلفة من أجل سلام الإنسان وسعادته، وبالتالي فإن الحياة محددة بقواعد معينة، والعدمية تعني رفض هذه القواعد، هذا المفهوم الذي ينعكس على منشورات الشباب، يظهر على أغلفة الكتب ذات الأسماء الموضعية مثل "أنا حر الآن"، "أطفال الحرية"، "الحرية الكبرى"، ويعطي الشباب رسائل مثل "أنت مكتفٍ بنفسك، "أنت مكتفٍ ذاتيًا"، "ليس عليك طاعة أحد"، وبذلك فأحيانًا تجردهم من القيم الأخلاقية، وأحيانًا من المسؤوليات الفردية والاجتماعية، وهذا الخطاب العلماني مغلق أمام المراجع الدينية مثل "بإذن الله"، "توكل على الله"، "استعن بالله".

ينتشر الشعور بالاكتفاء الذاتي أكثر فأكثر في عالم الشباب. والحالة التي يبتعد فيها الإنسان عن ربه ويصبح معزولاً وصفها القرآن بعبارة "الاستغناء"، «*كَلَّا إِنَّ الْإِنسَانَ لَيَطْغَىٰ*، أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَىٰ..»[22]. وفقًا للقرآن فإن رؤية الإنسان لذاته باعتباره حرًا مطلقًا، ومسيطرًا، وقويًا، ومكتفياً بذلك، هي من صفات فرعون، فيقول الله تعالى عن فرعون «فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَىٰ»[23]. يعظم الإسلام من مشاعر العجز والتواضع والفقر التي تعبر عن الإيمان والخضوع لله بدلاً من الاستغناء والتكبر: «*يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ ۖ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ*.» [24] هذا لا ينقص من حرية تصرف الإنسان، على العكس من ذلك، بل يريد الإنسان أن يكون حرًا داخل حدود الحلال والحرام، وأن يشكر ربه على النعم التي أعطاها له، لذلك ووفقًا للإسلام فإن العلاقة بين الإنسان والطبيعة هي علاقة أمانة، فالإنسان لا يملك حتى نفسه، لهذا السبب لا يمكنه أن يؤذيها، أو أن يستخدمها بشكل عشوائي حسب رغبته وحماسه.

من بين المنشورات الشائعة بين الشباب، منشورات أوشو (شاندرا موهان جاين)، وهو أحد الممثلين الرئيسيين لمذهب التصوف في الشرق الأقصى، ويسعى إلى تحرير الناس من المؤسسات الدينية القائمة، تتناول منشوراته عالم الشباب بخطاب روحي في موضوعات مثل ذات الإنسان وحريته، والحرية الجنسية، وعدم ضرورة الإيمان بالله، وأضرار القواعد الدينية على الإنسان، وتمجيد الحب، إن أعمال أوشو المعتمدة على العدمية ومذهب المتعة هي محاولة لتحرير الإنسان من قواعد الدين وإعطاء الحرية غير المحدودة للذات، ولا مكان للرب الذي يسيطر على حياة الإنسان في مؤلفاته، وعلى العكس من ذلك فيجب أن يبقى الإنسان في الحياة

---

(٢٢) العلق، ٩٦/ ٦-٧.

(٢٣) النازعات ٧٩/ ٢٤.

(٢٤) سورة فاطر ٣٥/ ١٥-١٧.

باكتفائه الذاتي، وما سيجعل الناس سعداء هو عدم الأخذ بأحكام الدين وتقاليد المجتمع، والقيام بكل ما يريده عالمهم الداخلي، وعيش الحرية المطلقة. وجد أوشو استجابة لأفكاره في عوالم الشباب الذين يحبون حريتهم ولديهم طاقة ورغبات غير محدودة، حيث إن العديد من منشوراته تُرجمت إلى التركية، وكانت دائمًا على قائمة أفضل الكتب مبيعًا، بالإضافة إلى ذلك تنتشر بعض كتب أوشو مجانًا بصيغة PDF على الإنترنت.

وتشجع هذه المنشورات العديد من الأفكار ومنها الفردية ومخالفة الأعراف الاجتماعية ورفض العادات والتقاليد المتأصلة، على سبيل المثال، تدور رواية فرانز كافكا "التحول" حول اغتراب الفرد عن المجتمع منذ اللحظة التي يشعر فيها بنفسه ككائن حر. في هذه النقطة يتم إلغاء الأعراف الاجتماعية تمامًا، ويعد عدم القدرة على كسر قيود الأسرة والمجتمع بمثابة العيش كالعبيد.

وفي هذا الإطار يمكن تقييم تشجيع النساء تجاه الفكر النسوي ورفض تصور المرأة في الإسلام ضمن هذا السياق، إذ إن من المعروف أن هناك عدد لا يحصى من المنشورات حول هذا الموضوع، على سبيل المثال تثير رواية مارجريت أتوود "حكاية الخادمة" الآراء بشكل أساسي من خلال الخطاب المعادي للدين تجاه تصور المرأة والرسائل النسوية القوية بين السطور.

وفي الواقع، تعتمد كتب التنمية البشرية بشكل عام على الحث على الاكتفاء الذاتي المطلق للإنسان، حيث يعتمد مدربو التنمية البشرية على خطابات تحث على الثقة في النفس، مثل "العقل والأنا" بدلاً من الله باعتباره القوة المسيطرة على الكون، و"اللذة والسعادة" بدلاً من "رضاء الله" كهدف للحياة، و"اليوغا والتأمل، إلخ" بدلاً من الصلوات التي تعطي الإنسان الراحة النفسية، و"أعلى إنجاز" بدلاً من المُثُل الدينية، يركز كتاب أنتوني روبينز "القوة المطلقة" على ضرورة تركيز الإنسان على قوته الخاصة لتحفيز الناس على الفوز وتحقيق الثروة والسعادة، وبالمثل فإن كتاب التنمية البشرية لديل كارنيجي "القائد الذي بداخلك" يستند إلى أن القوة والحافز اللذين يحتاجهما الإنسان مختبئان بداخله، لا تتحدث كتب التنمية البشرية هذه عن التوكل على الله أو الدعاء إليه بأي شكل من الأشكال، بل تكاد تفرض نظرة دنيوية علمانية على قرائها.

٣ . ٧ . التشجيع على العلاقات الجنسية اللامحدودة والتوجهات الجنسية المختلفة

تعد مرحلة الشباب أكثر سنوات حياة الإنسان نشاطًا، حيث تتجلى قوة الغضب والشهوة لدى الإنسان على أعلى مستوى في مرحلة شبابه، والشهوة أو الرغبة الجنسية هي الشعور الكامن في غريزة الإنسان والذي يضمن استمرار الأجيال، يأمر الإسلام أن يشبع هذا الشعور بأخلاق العفة، لذلك وبغض النظر عن المرحلة العمرية فإن الإسلام يضع العلاقات بين الناس على مستوى معين، ويضيق مجال حركة الإنسان بحدود الحلال والحرام، وفي الواقع فهذا هو المعيار المحدد لسلامة وسعادة الإنسان والمجتمع. على سبيل المثال ينص الدين بكل وضوح على الحالات المحلل فيها للرجل أن يمارس العلاقة الجنسية مع المرأة بشكل شرعي، والأسرة المبنية على أساس عقد الزواج تمثل الطريقة التي أمر بها الإسلام ونص عليها، فهناك حدود في العلاقات بين الأقارب،

وامتثال الناس لهذه الحدود ليس التزام ضميري فحسب، بل التزام ديني وأخلاقي أيضاً، هذا الالتزام يشكل المبدأ الذي يتوافق مع الطبيعة البشرية والذي يصل بالناس إلى السعادة في النهاية.

من المعروف أن الجنس يظهر في الصدارة في منشورات الشباب، ففي عالم الدنيوية والاستهلاك أصبحت المنشورات الجنسية ضمن أكثر المنتجات رغبة بين الناس، ومن المعروف أن الأحكام الدينية والأخلاقية فقدت اعتبارها بشكل مؤسف في العلاقة بين الرجل والمرأة ضمن هذا السياق، حيث نرى انتشار المنشورات التي تشجيع على العلاقات خارج إطار الزواج وعلاقات "زنا المحارم"، وتجعلها أمراً طبيعياً، ولا يمر يوماً لا نرى فيه منشورات متنوعة بأسماء مثل "حب غير أخلاقي"، "عرض غير أخلاقي"، "رجل غير أخلاقي"، "حياة غير أخلاقية"، "حب مختلط"، "حبيبي المغاير"، "لا تدعيني بأخي"، "علاقتي الجنسية الأولى"، وما إلى ذلك. في هذه المنشورات يتم غرس الشعور بـ "استمتع بحياتك الجنسية بحرية"، وبذلك يميل الشباب إلى رفض الحدود الدينية باسم "الحرية الجنسية".

والشباب الذي يتعرض لاعتداء جنسي وإباحي على الإنترنت يجد نفسه في دعاية للحرية الجنسية وزنا المحارم والمثلية الجنسية. على سبيل المثال تمثل المثلية الجنسية من قبل أبرز الفنانين في جميع الأفلام تقريبًا التي تركت بصماتها في ربع القرن الأخير من السينما التركية، والشخصيات المثلية الجنسية التي تنعكس على الشاشة بطريقة مشجعة ومتعاطفة، تعمل علنًا على جعل المثلية الجنسية شيئا طبيعياً، بل وتشجع عليها، وعلى الرغم من وصف العلاقات الجنسية المثلية من قبل الديانات السماوية بأنها "انحراف"، إلا أن تأثير هذه المنشورات لا يمكن إنكاره لاعتبار مثل تلك العلاقات ضمن "الحقوق الفردية" في العصر الحديث[٢٥].

في الواقع من الممكن أن يولد الشخص بمشاعر ذكورية وأنثوية، وفي الشريعة الإسلامية هناك قواعد تطبق على المخنثين أصحاب الميول المزدوجة، ومع ذلك لا يمكن لهذا أبدًا تأكيد العلاقات الجنسية المثلية التي أصبحت أكثر شيوعًا في الوقت الراهن. يعيش الأشخاص الذين يعانون من هذه الحالات الفسيولوجية والنفسية حياتهم وفقًا للجانب الذي يشعرون بالانتماء إليه، ولا يمكن ممارسة أي ضغط أو إكراه في هذا الصدد، لأن الصفة المولود بها تمثل الأساس، ولا يشكل هذا الموضوع أي إهانة، ولا يقوم الشخص بالإفصاح عن هذه الخاصية بأي شكل من الأشكال، كما لا يمكن أن يصبح وسيلة للفحشاء بأي حال، ويعتبر الإسلام الفحشاء والعلاقات الجنسية المثلية مشكلة أخلاقية، ويعتبرها سببا "للهلاك"، وقد ضرب العديد من الأمثلة من الأمم السابقة.

في بعض المنشورات تُعرض القواعد الدينية التي أصبحت بمثابة تقاليد اجتماعية في الأمور الجنسية على أنها من المحرمات، وهذا يسبب شعوراً سلبيًا تجاه الحدود الدينية بين الشباب، حيث إن الفرد الذي يعتبر الدين

(٢٥) حول حقيقة ظهور المثلية الجنسية في تاريخ السينما وتأثيرها على انتشار العلاقات الجنسية المثلية، راجع. س. بول دافيس، *تاريخ السينما المثلية – أن تكون مرئيًا في السينما* (إسطنبول: دار كالكيدون للنشر، ٢٠١٠).

عقبة أمام اختياراته لهويته الجنسية وممارسة الجنس بحرية يكاد يضحي بقلبه وعقله من أجل تجربة مشاعر الشهوة، ويفقد مشاعره الإيمانية التي تشكل أهم عنصر في بناء شخصيته، وهكذا يصبح عدميًا ويتجاهل قواعد الدين والمجتمع، ويتعشق للعيش من أجل ملذاته.

٣. ٨. التشجيع على الاستهلاك

في هذه الفترة التي اكتسبت فيها الحياة الدنيوية زخمًا يبحث الشباب باستمرار عن الاستهلاك، وأحيانًا يكون الشباب سعداء لمجرد الاستهلاك فقط، مما لا شك فيه أن الشركات التجارية نجحت في خلق هذا الشعور لدى الشباب، ومع ذلك فإن سبب شغف الناس على هذا النحو بالاستهلاك هو موضوع آخر يستحق المناقشة(٢٦).

تحتل منشورات الأزياء أو الثقافة والفن أو الرياضة مكانة كبيرة بين منشورات الشباب، وهي فعالة للغاية في تحويل الشباب إلى سلعة استهلاكية. لا يمكن إنكار أن الحياة الثرية والفاخرة التي تعرض على شاشات السينما والتلفزيون، وأنماط حياة لاعبي كرة القدم الأثرياء، وأيقونات الثقافة الشائعة التي تظهر ثراءها وتحررها، دفعت الشباب من الروحانيات نحو المادية، بناءً على ذلك ذكر ٢١٪ من الشباب في تقرير الشباب التركي أنهم اشتروا منتجات على الرغم من أنهم لم يكونوا بحاجة إليها(٢٧)، ويتابع الشباب باستمرار كل ما هو "جديد" في العلامات التجارية والأزياء بشغف، ويقلدون وشوم لاعبي كرة القدم أو الفنانين المفضلين لديهم، ويتمنوا عيش الحياة الفاخرة التي يشاهدونها على الشاشات، وبذلك ينسون مبدأ الشكر والحمد والقناعة الذي ينص عليه الدين، ويسعون باستمرار وراء السعادة في المادة، ومع مرور الوقت لا يكتفي الفرد بما هو عادي، ثم يتحول إلى ما هو غير عادي، ويدخل المنطقة التي يحرمها الدين ويرفضها المجتمع وتحظرها الدولة، حيث إن سلوكيات إدمان المخدرات والعلاقات الجنسية خارج إطار الزواج والممارسات التي تؤدي إلى الانحراف الجنسي موازية لهيمنة ثقافة الاستهلاك، ولا يمكن إنكار أن هذه الأشياء تقتل المشاعر الروحية للإنسان وتقود الشباب بشكل خاص إلى عالم مجرد من الدين.

٤. المنشورات المعادية للدين وعلاقتها بالميول الإلحادية:

٤. ١. أسباب الفكر الإلحادي

لا يمر يوم لا نقرأ فيه أخبارًا حول ابتعاد الشباب عن الدين وتحولهم إلى الإلحاد أو الربوبية، ومما لا شك فيه أن الأبحاث التي تجرى في تركيا والعالم تظهر أن هناك ارتفاع في معدلات البعد عن الدين(٢٨)، ويعد مدى

---

(٢٦) لنظريات الاستهلاك، راجع، أرول أركان، *الاستهلاك والدين عند الشباب* (إسطنبول: دار هيبار للنشر، ٢٠١٨)، ٣٨-٦٥.

(٢٧) مركز الدراسات الاجتماعية والاقتصادية والثقافية، *تقرير الشباب التركي*، ١٢١.

(٢٨) سفينتش "أبعاد الإلحاد وأنواعه"، ١٠٢؛ أي جون "العوامل الرئيسية التي تؤدي إلى الإلحاد"، ٥٣٥-٥٣٦؛ جابي بولارد "الدين الأحدث في العالم: اللا دين،-https://www.nationalgeographic.com/news/2016/04/160422-atheism agnostic-secular-nones-rising- religion/,(22.04.2016) (تاريخ الوصول ٠٣،٠٣،٢٠٢٠)؛ ماك دانشمانلك، "نظرة

صحة هذه الأبحاث موضوع نقاش آخر، وتظهر الدراسات المتعلقة بأسباب معاداة الدين ورفض المعتقدات الدينية أن الناس يتجهون إلى الإلحاد لأسباب نفسية وفلسفية (فكرية) وتجريبية[٢٩].

من الممكن أن نرى السبب الرئيسي لظهور النزعة الإلحادية في العصر الحديث في العوامل النفسية والاجتماعية النفسية، ويبدو من الصعب العثور على مكان للدين في ثقافة المدينة التي ظهرت مع التحول الصناعي، وخاصة في الفترة التي يضطر فيها الجميع للتعامل مع قلق كسب الرزق، فيشعر الأفراد بأنهم ملزمون بالعمل باستمرار للحصول على مزيد من المتعة والراحة، ولا يمكنهم توفير الوقت للطقوس الدينية خلال هذه الوتيرة السريعة، ويفقد الدين المؤسسي دوره النشط في الحياة اليومية، ويتراجع تدريجياً من الحياة الاجتماعية وبالتالي من حياة الأفراد، يُنظر إلى العلمنة ورفض كل ما هو ديني (الإلحاد) كنتيجة طبيعية لتوجهات الحياة الحالية، لذلك يجب البحث عن أسباب انتشار الفكر الإلحادي في العصر الحديث، ليس في كون الدين غير عقلاني أو أن الإلحاد أكثر عقلانية، ولكن في طريقة الحياة الجديدة التي استحدثتها الحداثة، حيث إن المجتمع الصناعي لم يمنح مكانًا للدين، نتيجة لعلاقاته بمفهوم دوام العمل والمهرجانات والمسابقات الرياضية والمسابقات وثقافة المأكولات والمشروبات والعلاقة بين الرجل والمرأة، وهذا الأمر أدى إلى تراجع مكانة الدين[٣٠].

من بين الأسباب النفسية للنزعة الإلحادية أن الشخص يعتبر الأسلوب التقليدي للدين "عادي" و "ممل" و "مقيد للحرية"، ويجد بعض الشباب أن أسلوب الحياة العلماني الملحد أكثر إثارة وتميزاً وإبداعًا، ووفقاً لهم فإن الناس العصريين يتمتعون بثقة هائلة بالنفس من خلال أسلوب حياتهم الحر، بينما لا يستطيع المتدينون

المجتمع التركي للدين والقيم الدينية"، يونيو ٢٠١٧، https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2019/03/MAK-DANI%C5%9EMANLIK-T%C3%9CRK%C4%B0YEDE-TOPLUMUN-D%C4%B0NE-VE-D%C4%B0N%C4%B0-DE%C4%9EERLERE-BAKI%C5%9EI-ARA%C5%9ETIRMASI.pdf (تاريخ الوصول ٢٠٢٠, ٠٣, ٠٣)، سيرتاش أكتان، "لماذا تزداد الربوبية في تركيا؟ ولماذا يتراجع التدين؟"، https://tr.euronews.com/2019/03/19/turkiye-de-deizm-neden-yukseliste-ateizm-deizm-agnostizm-panteizm-ne-demek ٢٠١٩, ٠٣, ١٩، (تاريخ الوصول ٢٠٢٠, ٠٣, ٠٣)، ميشيل ليبكا، "١٠ حقائق عن الملحدين"، https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/12/06/10-facts-about-atheists / ٢٠١٩, ١٢, ٠٦ (تاريخ الوصول ٢٠٢٠, ٠٣, ٠٣).

(٢٩) بالإضافة إلى الدراسات حول الأسباب التي تؤدي إلى الإلحاد والمذكورة في الهامش أعلاه، يمكن أيضًا ذكر الدراسات التالية هنا: دريا غولفيل، *الإلحاد من الناحية النفسية: بحث نوعي* (أضنة: جامعة تشكوروفا، معهد العلوم الاجتماعية، أطروحة دكتواره، ٢٠١٨)؛ حسن أتسيز، *الأسباب النفسية للإلحاد وأجوبة التوحيد* (صامسون: جامعة التاسع عشر من مايو، معهد العلوم الاجتماعية، أطروحة دراسات عليا، ٢٠٠٠)؛ أنطوني فرغوي «علم نفس الإلحاد»، ترجمة، حياتي هوكالكلي، *مجلة كلية الإلهيات بجامعة أولوداغ*، ٣/ ٣ (١٩٩١)، ٢٣١-٢٤٥؛ إبراهيم جوشكون، «أسباب الإلحاد في العصر الحديث ونتائجه»، *التيارات المعاصرة المعادية للدين والربوبية*، إعداد، وجيهي سونمز وآخرون، (فان: دار أنصار للنشر، ٢٠١٧)، ٤١-٧١.

(٣٠) ياسين أقطاي، «تأثير العوامل النفسية الاجتماعية في تشكل الفكر الإلحادي»، *نقد الإلحاد في الفكر الإسلامي*، إعداد، جمال الدين أردمجي وآخرون، (أنقرة: دار آليس للنشر، ٢٠١٩)، ٩-١٠.

كسر التقاليد ونمط الحياة الريفي، ولهذا السبب على سبيل المثال قد يرغب شاب ريفي في التخلص من موروثه الاجتماعي والثقافي عندما يأتي إلى الجامعة. حيث إن الحياة العصرية أكثر بريقًا وأرستقراطية وتعقيدًا مقارنة بالحياة التقليدية، ومن بين الأشياء التي يجب عليه التخلي عنها لدخول هذه البيئة، ليس فقط نمط الملابس التقليدي وأسلوب الأكل والشرب، ولكن أيضًا المعتقدات والممارسات الدينية(٣١).

يمكن أحيانًا قبول الإلحاد من أجل الوصول إلى الهدف المنشود، وقد يكون قبول مفاهيم مثل الإلحاد والربوبية واللاأدرية، سببها الرغبة في الوصول إلى هدف مثل جذب انتباه الجنس الآخر، أو رفض التقليدية والهوية الدينية التي تمثل الخنوع والطاعة، وأحياناً يكون هذا الأمر اضطرارياً، من أجل الصعود السريع في السلم الوظيفي، أو الظهور بشكل مختلف.

ومن الموضوعات اللافتة للنظر بين أسباب الإلحاد؛ الشعور بالتخلص من عبء الدين في عالم تهيمن عليه المادة، وصرح بول سي فيتز (١٩٣٥) الذي يعتبر أحد أهم علماء النفس في الزمن المعاصر أنه من بين المشاعر التي أثرت عليه خلال فكره الإلحادي كان الشعور بعبء الدين، إذ يقول: «ليس من الضروري الخوض في الكثير من التفاصيل، ولكن ليس من الصعب التنبؤ بالمتعة الجنسية التي كان يجب علي الابتعاد عنها لكي أكون مؤمنًا حقًا، كما أنني كنت أعلم أيضاً أن ذلك سيكلفني الوقت والمال ... فهناك وقت أقضيه في الطقوس والممارسات الدينية والمجموعات الكنسية وأوقات الصلاة وقراءات الكتاب المقدس ومساعدة الآخرين، وأنا كنت بالفعل مشغولا جدا، وبصريح العبارة، فإن التدين أمر مكلف للغاية»(٣٢).

من بين العوامل النفسية التي تؤدي إلى الإلحاد الاكتفاء بالذات (الاستغناء)، والانغماس في المتعة والمرح، والرغبة في الاستقلال، وخيبة الأمل نتيجة المصائب، وحث الأصدقاء، ورد الفعل والكراهية تجاه السلوكيات السلبية للمتدينين(٣٣)، ويمكن قراءة هذه الأسباب على نحو «ضعف أخلاقي»(٣٤).

يمكن القول إن الإلحاد قد تقدم جنبًا إلى جنب مع أيديولوجيات مثل الوضعية والمادية والعدمية والداروينية خلال عصر التنوير في الغرب، حيث اكتسبت العلوم الطبيعية زخمًا منذ عصر النهضة، ورفضت القيمة المعرفية للمعرفة الدينية واختزلت الحقيقة في كل ما هو محسوس فقط، كما يمكن القول بأن الإلحاد الذي تطور بناءً على الأدلة الفلسفية قد شكل رفضًا خاصة تجاه اللاهوت المسيحي في الغرب خلال القرون القليلة

(٣١) بول سي فيتز، «علم نفس الإلحاد»، ترجمة، كنان سفينتش، *مجلية كلية الإلهيات بجامعة جناق قلعة الثامن عشر من مارس*، ٢/ ٢ (٢٠١٣/ ١)، ١٣٦.

(٣٢) فيتز، «علم نفس الإلحاد»، ١٣٧-١٣٨.

(٣٣) حمدي غوندوغار، «الأسباب النفسية التي تؤدي إلى الإلحاد»، *نقد الإلحاد في الفكر الإسلامي*، إعداد، جمال الدين أردمجي وآخرون، (أنقرة: دار آليس للنشر، ٢٠١٩)، ٥٨-٦٥؛ سليم أوز أرسلان، «أسباب النزعات الإلحادية في تركيا»، *مجلة العلوم الدينية* ٥٥ (٢٠١٩)، ١٠٢١.

(٣٤) آيغون، «العوامل الرئيسية التي تؤدي إلى الإلحاد»، ٥٤٧.

الماضية، في هذا السياق شكلت قضايا مثل خلود المادة، والتخيل الفوضوي للكون، وتفرد العلم، ومشكلة الشر وعدالة الله، واستقلالية الأخلاق عن الدين، الأسس الفلسفية للنظرة الإلحادية بشكل عام[٣٥]، وتم ربط علاقة بين التساؤلات الفلسفية والإلحاد، وخاصة حول مفاهيم مثل الله والإنسان والمصير والشر[٣٦]. بالإضافة إلى ذلك يجب أن نعترف بأن النظريات الوضعية والمادية والوجودية والإنسانية التي ظهرت في الغرب مع عصر التنوير كانت مرتبطة بشكل مباشر أو غير مباشر بالإلحاد[٣٧].

من الواضح وجود دور مهم لردود الفعل التفاعلية في الميول المعادية للدين مثل الإلحاد والربوبية، وبناءً على ذلك فإن المواقف اللاأخلاقية للأفراد والمؤسسات التي تمثل الدين، والحياة المترفة والمُسرفة للعائلات الحاكمة في البلدان الإسلامية، والحكومات المحافظة (اليمينية) غير العادلة للحكومات، تقود جماعات المعارضة ليس إلى المعارضة السياسية فقط، ولكن أيضا إلى المعارضة الدينية، ومن بين أسباب معاداة الدين أيضاً قيام بعض الجهات التي تنتمي لمذهب ديني معين بناءً على أفكارها، والتي تدعي أو يُدعى أنها تمثل الدين بـ"احتكار الحقيقة"، والادعاء أنها على الطريق الصحيح وتكفيرها لأصحاب الأفكار المختلفة عنها، علاوة على أعمال العنف والإرهاب التي تتخذ الهوية الدينية ستاراً لها[٣٨]، كما يعد استغلال الدين لتحقيق مصالح تجارية وسياسية وشخصية أحد الأسباب التي تؤدي إلى الإلحاد في تركيا[٣٩]، وللأسف الشديد، فإن المثل الشعبي "افعل كما يقول الشيخ، ولا تفعل ما يفعله" يمثل انعكاس هذه الفكرة في اللغة بين الناس، بالإضافة إلى ذلك فإن خطاب "التهميش" وموقف الدوائر الدينية تجاه الأفراد والجماعات الملحدة، يجعل الإلحاد وسيلة لجوء (دفاع عن النفس) وفي هذه الحالة يصبح الإلحاد ملاذاً من المؤسسات الدينية وليس من لاعقلانية الافتراضات الدينية، كما يمثل الإلحاد رد فعل ضد التدين في فترة السلطات القمعية والسلطوية التي تصف نفسها بالمحافظة (اليمينية)[٤٠].

٢.٤ . نتائج البحث حول تأثير المنشورات المعادية للدين على النزعة الإلحادية بين الشباب

لقد أجرينا مقابلات مع واحد وعشرين شخصًا تتراوح أعمارهم بين ١٨-٢٤ في الفترة بين ٢٠١٩,٠٢,٠١ و ٢٠١٩,٠٣,٠٥، لدراسة مدى اهتمام الشباب بالحركات المعادية للدين مثل الإلحاد

(٣٥) أوز أرسلان، «أسباب النزعات الإلحادية في تركيا»، ١٠١٥-١٠٢٠؛ حبيب شانر، «الأسس الأساسية للإلحاد في فكر جان ميسلير ونقدها»، *مجلة كلية الإلهيات بجامعة أولوداغ،* ٢٧ (٢٠١٨/ ١)، ١٧٨-١٨٩.

(٣٦) فتحي كريم كازنج، «مشكلة الشر كسبب يؤدي إلى الإلحاد في تاريخ الفكر: تقييم نقدي من الناحية الكلامية»، *نقد الإلحاد في الفكر الإسلامي*، إعداد، جمال الدين أردمجي وآخرون، (أنقرة: دار آليس للنشر، ٢٠١٩)، ٢٠٣.

(٣٧) آيغون، «العوامل الأساسية التي تؤدي إلى الإلحاد»، ٥٤٥.

(٣٨) آيغون، «العوامل الأساسية التي تؤدي إلى الإلحاد»، ٥٤٩-٥٥٠.

(٣٩) أوز أرسلان، «أسباب النزعات الإلحادية في تركيا»، ١٠٢٢.

(٤٠) أقطاي، «تأثير العوامل النفسية الاجتماعية في تشكل الفكر الإلحادي»، ١٠.

والربوبية، وتأثير المنشورات الإلحادية على الشباب ذوي الآراء الرافضة للدين، وأجريت بعض المقابلات مع طلاب من كلية الإلهيات والتربية بجامعة غازي عنتاب، وبعضها مع شباب يعرّفون أنفسهم بأنهم "ملحدون" أو "ربوبيون" وآخرون يعرفون أنفسهم بأنهم "مسلمون" عبر وسائل التواصل الاجتماعي، تم إجراء المقابلات باستخدام تقنية الأسئلة شبه المنظمة تحت ثلاثة عناوين رئيسية، وأسئلة فرعية تحت كل عنوان، وتم عرض الأسئلة والمعلومات الخاصة بالمشاركين في الملحق. والبيانات التي تم الحصول عليها من المقابلات وتعليقاتنا على هذه البيانات هي كما يلي:

٤. ٢. ١. المنشورات المعادية للدين وأثر الخطاب الإلحادي على الشباب

يمكننا تعريف التعبير عن الكلمات أو الأفكار بشكل مسموع ومرئي ومكتوب من خلال الوسائط الرقمية والمطبوعة على نحو "يتعارض مع الهيكل المؤسسي للدين ومبادئ العقيدة" على أنه "خطاب معادٍ للدين"، ولهذا الخطاب القدرة على إنشاء عقيدة وأيديولوجية، فعندما تتكرر كلمة أو فكرة بشكل مستمر ويتم التعبير عنها بأنماط وادعاءات معينة يمكن أن يكون لها تأثير توجيهي على الجماهير، وفي هذا السياق عندما طرحنا سؤال "هل تعتقد أنك تتأثر بالخطاب المعادي للدين في تكوين عقيدتك؟" على الشباب الذين يعرّفون أنفسهم بأنهم ملحدون أو ربوبيون، لم يكن هناك فرق كبير بين الإجابات الإيجابية أو السلبية للمشاركين على هذا السؤال، وقد لوحظ أن تأثير أسلوب التعليم وبنية الأسرة والتجارب الشخصية في تشكيل أنماط معتقدات الشباب يكاد يكون مساوياً لتأثير الخطاب المعادي للدين.

وبينما ذكر بعض الشباب أن دراستهم واستفساراتهم وخبراتهم الشخصية كانت فعالة في تشكيل معتقداتهم الدينية ذكر آخرون أنهم تأثروا بالخطاب المعادي للدين، وبالنسبة للذين ذكروا أنهم تأثروا بالخطاب المعادي للدين في تشكيل معتقداتهم الدينية فقد أكدوا على تأثير المنشورات المرئية والمسموعة على وسائل التواصل الاجتماعي والإنترنت، وأحد المجموعات التي ذكرت أنها تأثرت بالخطاب المعادي للدين صرحت بأنها تأثرت بكتب العلوم والفلسفة، ولكن المؤلفات والمنشورات التي تطرح على شكل دعاية لم تكن مؤثرة.

أما أولئك الذين قالوا إنهم لم يتأثروا بالخطاب المعادي للدين فقد ذكروا أنهم تأثروا بشكل خاص بالأسئلة التي واجهوها على الإنترنت، والتي جعلتهم يتساءلون ويتفكرون، وذكر الشباب الذين يعرّفون أنفسهم بأنهم ملحدون وأنهم قرأوا الأعمال الفلسفية الدينية أنهم تأثروا بمفكرين أمثال فريدريك نيتشه، وديفيد هيوم، وسيغموند فرويد، وجان بول سارتر، وكارل ماركس، وإريك فروم، وكارل ساجان، ونيل دونالد والش، وجاك هوبرمان، علاوة على ممثل تيار الإلحاد الجديد ريتشارد دوكينز، وأيضاً توران دورسون المعروف بمنشوراته المعادية للدين في تركيا، وذكر بعض الشباب المشاركين في الدراسة أنهم شاهدوا برامج جلال شينغور على الإنترنت، بالإضافة إلى ذلك قال بعض الشباب إنهم قرأوا وقارنوا المصادر الدينية جنبًا إلى جنب مع الأعمال الفلسفية:

«أهتم بالأعمال المنطقية والتساؤلية، خاصة أن القراءات العلمية والفلسفية وسعت من إدراكي وأفاقي. ب.ك.أ.، ٢٠»

«أهتم بمشاهدة الفيديوهات وليس بقراءة الكتب، مثل فيديوهات جلال شنغور، فعندما أجد الإجابة على ما شاهدته هناك لا يبقى أي علامات استفهام في ذهني. ا.ك.، ٢٣.

«المنشورات ذات أغراض الدعاية الترويجية لا تجذب انتباهي، لكن قراءات الفلسفة تفتح ذهني. هـ.ب.، ٢٠»

«الخطاب المعادي للدين يؤثر على أفكاري، حيث تؤدي إلى طرح استفسارات متعلقة بالعقل والمنطق، وأشعر أنني بحاجة إلى البحث والتقصي، وأقتنع عند إيجاد إجابات لأسئلتي واستفساراتي، ولكن هناك العديد من الموضوعات التي ما زلت لدي استفسارات حولها. م.أ.م. ٢٣»

«تجذب انتباهي، وتشجعني على طرح استفسارات، حيث أشعر بالحاجة إلى البحث حول الادعاءات المعادية للدين، ولكنني لا أتأثر لأنني أجد إجابات لاستفساراتي، وأتجاوز المسائل التي لا أجد إجابات لها «بإيماني». ك.س.و ٢٣»

«كتابات سيغموند فرويد التحليلية النفسية أثارت إعجابي بشكل خاص، كما قرأت القرآن والكتب الدينية الأخرى، لقد قرأت عن الكتاب المقدس والتوراة والوثنية والشامانية وديانات مصر القديمة والديانات اليونانية، وتوصلت إلى استنتاج مفاده أن الدين ليس حقيقة. ب.ك.أ ٢٠»

«قرأت القرآن وأدركت أن فيه تناقضات ولا يناسب العصر. إ.ج. ٢٠»

يبدو أن تأثير الخطاب الإلحادي الذي ظهر مع المنشورات المعادية للدين على الشباب لا يمكن إنكاره، بغض النظر عن كيفية تعريفها من حيث المعتقد الديني، ويلاحظ أن الآراء الإلحادية تصل إلى الشباب بسهولة، خاصة عبر الإنترنت، وتؤثر على أفكار الشباب بشكل أو بآخر، يُنظر إلى وسائل التواصل الاجتماعي والمنشورات عبر الإنترنت على أنها العامل الأقوى والأكثر تأثيراً، وبناءً على ذلك كما ذكرنا في الجزء الأول من دراستنا تُظهر الدراسات الميدانية حول استخدام الإنترنت أن الوقت الذي يقضيه الأفراد على الإنترنت في ازدياد، من هنا يمكننا أن نستنتج أن تأثير المنشورات عبر الإنترنت على الشباب أعلى بكثير من تأثير المنشورات المطبوعة، فهناك العديد من المواقع وقنوات الفيديو وحسابات التواصل الاجتماعي التي لا نجد ضرورة لذكرها واحدة تلو الأخرى، تروج للإلحاد لآلاف المتابعين والمشاهدين، وتسعى هذه المواقع للتأثير على أفكار الشباب بخطابات وادعاءات حول رفض الإيمان بالله، وأن الدين ضد العلم، وأن الدين مصدر للعنف، وأن الدين يعطي للمرأة مكانة ثانوية، وأن ليس للدين كلمة في عالم اليوم، والإنسان لا يحتاج إلى الدين كموجه أخلاقي.

٤ .٢ .٢ . أسباب الإلحاد وموضوعات المناقشة

لقد حددنا أعلاه العوامل التي تؤدي إلى التفكير الإلحادي، هنا حاولنا تحديد سبب تحول الشباب إلى الإلحاد، أو ما هي أكثر قضايا الإيمان التي نوقشت في دوائر أولئك الذين يعرّفون أنفسهم على أنهم مسلمون، كما هو الأمر في العوامل التي تؤدي إلى الإلحاد المذكورة أعلاه. أشار الشباب الذين شاركوا في الدراسات إلى قضايا مثل تصور الإله، ومفهوم القدر، ومشكلة الشر، وعلاقة الدين بالعلم، والخلق، ومكانة المرأة، باعتبارها الأسباب النفسية والفكرية (الفلسفية) لآرائهم الإلحادية، هذه القضايا لا تشكل إشكالية لمن يعرفون أنفسهم كملحدين أو ربويين أو لأدريين، ولكنها إشكالية للمترددين والمسلمين أيضاً، ووفقا للمعلومات التي تم الحصول عليها في المقابلة، فإن القضايا الميتافيزيقية لم تستقر بالكامل في أذهان الشباب.

"من بين المسائل التي تشرد أفكاري حول القضايا الدينية مسألة القدر في المقام الأول، على سبيل المثال لماذا يعاقب الإنسان على الانتحار إذا كان مقدر له وقت وفاته وشكل الوفاة؟ من ثم مسألة الخلق: لماذا خلقنا؟ علاوة على ذلك هل مسؤوليات الجميع متساوية وفقاً لمكان ولادتهم أو انتمائهم الديني، وهل هناك عدالة في هذه المسألة؟ ما علاقة القدر بالأفعال السيئة للناس؟ لماذا يسمح الإله بوجود الشر؟ إ.ك.٢٣. ك.س.و. ٢٣؛ م.ب.أ،٢٤، و.س.،٢١؛ م.أ. ١٨؛ م.ب. ٢٣»

«أؤمن بوجود الله ولكن ما زالت هذه المسألة موضوع تساؤل في ذهني، ما زلت أبحث عن إجابة مقنعة. م.أ.م. ٢٣»

«أعتقد أن موضوعات الميتافيزيقيات أنثروبولوجية وعلى رأسها مفهوم الإله. فالإله هو نوع من إرادة القوة. هـ.ش. ٢٢.»

«لماذا نحتاج إلى وجود الله؟ س.هـ.و. ٢٢».

«وجود الله من بين الموضوعات التي نتناقش حولها. م.ب. ٢٣».

"أعتقد أن الأنبياء كانوا أشخاص مرضى، وأنهم هم من اخترعوا فكرة الإله. ف.ب. ٢٤».

يعتقد بعض الشباب المشاركون في المقابلة وخصوصاً النساء أن الإسلام لا يعترف بالمرأة كفرد بينما يؤمنّ هن بالمساواة بين الرجل والمرأة، ويعتبر البعض أن ذلك سبب الفكر الإلحادي، بينما ينزعج البعض من تلك الفكرة بسبب مفهوم "المكانة الثانوية للمرأة" في بعض الأوساط الدينية، على الرغم من عدم كونهم ملحدين أو ربويين.

«لا يعترف الإسلام بالمرأة كفرد، حيث يهين المرأة، ويظلمها في مسألة تعدد الزوجات، فالإسلام دين ذكوري، ووجود عدم المساواة بين الذكور والإناث في الإسلام من بين الأسباب التي تبعدني عن الدين. هـ.د. ١٨. مبررات مماثلة لفرض الدين: م.ب.أ. ٢٤؛ م.هـ. ٢٢».

من بين الموضوعات الدينية التي نناقشها مع الأصدقاء في محيطي مكانة المرأة في الإسلام، واعتقد أن هذا الموضوع يأتي في المقام الأول، بالتأكيد هناك ردود فعل نسوية، والحجاب من ضمن موضوعات المناقشة، يدعون أن الدين يهين المرأة ولكنني لا أوافقهم الرأي، ومع ذلك يجب أن أعترف أن الخطاب التقليدي في هذا الاتجاه. س.هـ.و. ٢٢؛ إ.ك.، ٢٣؛ و.س، ٢١؛ م.أ. ١٨؛ م.و. ٢١».

يعتقد جزء كبير من الشباب الذين لا يعرفون أنفسهم بأنهم مسلمون في الدراسة أن فكرة الدين غير معقولة وغير مناسبة لعلوم العصر الحالي، حيث إن الشباب الذين يقبلون الحقيقة العلمية فقط، يحصرون الخطاب الديني في الأساطير، ولا تجد أحداث المعجزات وحوادث ما وراء الطبيعة صداها بين الشباب، بالإضافة إلى ذلك فإن استخدام لغة خطاب آمرة وناهية بعيداً عن لغة الإقناع يعد أمراً غير مؤثر، وربط بعض الشباب سبب الإلحاد بالنهج التهميشي البعيد عن التعاطف الذي تمارسه الدوائر الدينية.

«يتكامل الناس ذهنياً، وكان الدين جذابا للناس في الماضي، ولكن الآن فهناك العلم، والدين لا يتطابق مع الحقائق العلمية، لا معنى للدين من الناحية الفلسفية، وأعتقد أنه يخاطب العوام فقط. هـ.ب. ٢٢».

أشعر بالانزعاج بسبب اللغة الآمرة والناهية للدين، ولا أتأثر بالأحداث الميتافيزيقية مثل سيفنة نوح. و.ك.١٩».

«أنا مثلي الجنس، وأعتقد أن الدين يستخدم لغة صارمة في هذا الموضوع، على الرغم من ذلك ووفقاً للدين، فإن الله هو من خلقني وأعطاني تلك الصفة، فلماذا يهددنني على هذا النحو؟ ب.د. ١٨.»

«يقول القرآن إن الإنسان خلق من طين. لا أستطيع أن أفهم ذلك. م.ب.أ. ٢٤؛ هـ.ش.، ٢٢»

يأتي القرآن كأحد أسباب الآراء الإلحادية بين الشباب، حيث وجه المشاركون الشباب الذين لا يصفون أنفسهم كمسلمين انتقادات للقرآن (المصدر الرئيسي للدين الإسلامي)، وتساءل الشباب حول صحة وصول النص القرآني بلا اختلافات حتى يومنا هذا.

«لا أؤمن بوقوع القصص القرآنية في التاريخ، ولست متأكداً أنه وصل بنصه الأصلي حتى يومنا هذا. هـ.ش. ٢٢».

«في الحقيقة أنا أتساءل عن وتيرة تجميع القرآن، لماذا لم يتم تجميع القرآن في حياة الرسول؟ م.أ.م. ٢٣»

«هناك آيات قالها الرسول بنفسه، فكيف يمكن أن يقول الله تلك الآيات؟ هناك تضارب في المعلومات. هـ.د. ١٨.»

«من بين موضوعات المناقشة، موضوع سبب الاختلاف الشائع حول القرآن، على سبيل المثال، لم يتم تحديد العبادات في القرآن الكريم بشكل واضح، مثل مسألة الصلاة خمس مرات في اليوم. إ.ك.، ٢٣. »

وجاء ربط الدين بالعنف، أحد الأسباب التي تنفر الشباب من الدين، حيث يتأثر الشباب سلباً بربط العنف في المجتمعات الإسلامية بآيات الجهاد.

«من بين الموضوعات التي نناقشها مع أصدقائي، مسألة تمثيل داعش للإسلام في المقام الأول. إ.أ. ٢١؛ م.و. ٢١».

«حتى الآيات التي تتحدث عن العنف كافية لرفض الدين، فالعقل لا يأمر بالحرب. هـ.د.١٨؛ م.هـ. ٢٢».

تجدر الإشارة إلى أن ذكر المشاركين موضوعات تصور الجنة والنار، والإيمان بالآخرة، ومسألة العبيد والجواري، ضمن الموضوعات الإشكالية، بالإضافة إلى ذلك فإن مسألة سبب وجود الناس في هذه الحياة ولماذا يتم اختبارهم، من بين القضايا الرئيسية التي يتساءل عنها الشباب.

باختصار، تحتل مسائل الدين والتساؤلات الدينية مكانة مهمة جدًا في ميول الشباب نحو الإلحاد، حيث يحدث ضعف إيماني وتظهر ميول إلحادية عند عدم الحصول على إجابات مرضية على التساؤلات التي تطرح حول الدين في موضوعات مثل الوجود، والرب، وكيفية الخلق، وسبب الخلق، وسبب الاختبار، ومدى ضرورة ظاهرة الدين، والعلاقة بين المعجزات والأساطير، والعلاقة بين الشفاعة والعدالة، ومشكلة القدر والشر، والقيمة الحالية لقواعد الدين فيما يتعلق بالحياة الاجتماعية والعلاقات الإنسانية، ومفهوم المثلية الجنسية، وعلاقة الدين والأخلاق[٤١]، بالإضافة إلى ذلك، تظهر التجارب الشخصية والأسباب الاجتماعية والسياسية كثاني أهم سبب للميول الإلحادية.

٤. ٢. ٣. آراء الشباب حول النزعة الإلحادية وحالة المعتقد الديني

في الفقرة السابقة حاولنا الحصول على معلومات حول أولئك الذين يعرّفون أنفسهم بأنهم ربوبيون وملحدون ولا أدريون، ولكن تحت هذا العنوان سألنا الشباب الذين يعرّفون أنفسهم بأنهم مسلمون عن آرائهم حول الوضع الاجتماعي الديني في محيطهم فيما يتعلق بالميول الإلحادية وأسبابها، ذكر جميع الشباب المشاركون في الدراسة بشكل ملحوظ أن الشباب في تركيا مهتمون بالتيارات الإلحادية، أو على الأقل عاشوا شكوكاً حول الفهم الديني التقليدي، وأهم سبب لهذا التوجه هو التفاعل، فبحسب المشاركين فإن الأقوال والأفعال الجائرة للمسلمين أو الإسلاميين الذين يدافعون عن العلاقة بين الدين والأخلاق يُنظر إليها على أنها تدفع الشباب إلى الابتعاد عن الدين:

«هناك إلحاد تفاعلي في تركيا، حيث يبتعد الشباب عن الدين كرد فعل على الجماعات الدينية التي تسيء استخدام الدين بخطابات وممارسات سياسية تمييزية، ويتم استغلال الدين من قبل تيارات الإسلام السياسي، مما يجعل الإلحاد منفذ هروب في هذه الحالة، يساوي الشباب الحرية بالإلحاد، بالإضافة إلى ذلك فإن الخطاب

(٤١) نامق كمال أوكوموش، «اختبار الشباب مع الإلحاد أو شكواهم حول بعض الأسئلة»، إعداد، جمال الدين أردمجي وآخرون، *نقد الإلحاد في الفكر الإسلامي* (أنقرة: دار آليس للنشر، ٢٠١٩)، ١٣٨-١٥٩؛ أيغون، «العوامل الرئيسية التي تؤدي إلى الإلحاد»، ٥٥٢-٥٥٣.

الديني الحتمي النابع من الأسرة، مؤثر أيضاً في هذا السياق، فلا يمكن للدين أن يقوم على إملاء المعتقدات الدينية، حيث يحتاج الشباب إلى خطاب ديني محوره الإنسان والتفسيرات المنطقية. هـ.ب. ٢٢؛ هـ.ش. ٢٢؛ ب.د. ١٨؛ ك.س.و. ٢٣؛ م.أ.م. ٢٣؛ م.ب. ٢٣؛ و.ك. ١٩؛ ف.ب. ٢٤؛ م.هـ. ٢٢؛ إ.ج. ٢٠».

«هناك رد فعل على أسلوب حياة المسلمين، حيث إن التناقض في خطاب رجال الدين وحياتهم، وبالتالي أسلوب حياة المسلمين، يدفع البعض إلى الإلحاد أو الربوبية، ولا يمكن إنكار التأثير السلبي للطرق والجماعات الدينية؛ سواء بدخولها أو بمراقبتها من الخارج، فالجماعات الإسلامية تلحق أضراراً بالشباب بحجة أنها تسعى إلى تقريبهم إلى الإسلام. كما أن التدين الشعبي واستغلال الناس للدين لمصالحهم الخاصة سبب آخر يصرف الشباب عن الدين. ك.س.و. ٢٣؛ م.أ.م. ٢٣؛ م.ب. ٢٣؛ م.و. ٢١؛ إ.ج. ٢٠».

ووفقًا للبيانات التي تم الحصول عليها في الدراسة فإن هناك سبب آخر للجوء الشباب إلى الإلحاد، هو أن الدين ليس لديه خطاب مواكب للتطورات العلمية الجديدة، وعلى الرغم من ذلك ذكر بعض الشباب أن الصراع بين الدين والعلم كان مجرد ادعاء وتحول هذا إلى دعاية إلحادية:

«لقد تطورت بيئة البحث، حيث يمكن للشباب الوصول إلى معلومات مختلفة عبر الإنترنت، كما يمتلك الشباب الفرصة لمقارنة المعلومات التي يتلقونها بالبيانات التي يوفرها العلم، ومع تعلم النظريات العلمية يؤثر التطور وتكوين المادة على نظرة الشباب إلى الدين سلباً، فقد أصبح الدين بعيدًا عن العلم. ب.ك.أ. ٢٠؛ إ.أ. ٢١؛ م.أ.م. ٢٣؛ م.هـ. ٢٢؛ ف.ب. ٢٤؛ إ.غ. ١٩».

«يتأثر الشباب أيضاً بالحديث عن الصراع المستمر بين العلم والدين، وآيات القرآن لا تتعارض في الواقع مع النظريات العلمية. إ.ك.، ٢٣. »

من النقاط البارزة التي جاءت في البحث أن بعض الشباب يرغبون في الاستفادة من شعبية الإلحاد أو الربوبية، بعبارة أخرى يبدو شعور "الاختلاف" أكثر أهمية لبعض الشباب من الهوية الدينية:

«يقول بعض الناس أنا ملحد أو ربوي لمجرد الاختلاف، ولكن في الواقع فهم لا يعرفون شيئًا، لا عن الإسلام ولا عن الإلحاد، لكن الإلحاد منتشر، ويعتقد الشباب أنهم متميزون عندما يعرفون أنفسهم بهذه الطريقة، وأعتقد أيضًا أن هناك دعاية ترويجية في هذا الاتجاه. ب.ك.أ. ٢٠؛ أو.ك. ١٩»

ووفقًا للمشاركين فإنه على الرغم من أن العوامل الرئيسية التي تدفع الشباب إلى الابتعاد عن دين الإسلام هي الأسباب المذكورة أعلاه، إلا أن هناك الأسباب التالية التي أكدها المشاركون بشكل منفصل ضمن أسباب النزعة الإلحادية:

- تهميش المسلمين لأتباع الديانات الأخرى.
- مخاطبتها لجمهور معين فقط، على الرغم من الادعاء بأنها عالمية.
- قلة المعرفة بالأمور الدينية.
- عدم قدرة الدين على حل المشاكل النفسية والاجتماعية للشباب بصورة مرضية.

- عدم قدرة الدين على التأثير على الشباب الذين يفتقرون إلى المعرفة الدينية أو المشاعر الدينية.
- اعتبار الخطاب الديني غير ملائم و "قديم" بالنسبة للشباب ذوي القراءات العلمية والفلسفية.
- الرغبة في الهروب من التزامات الدين وقيوده، والرغبة في الحرية.
- تمرد الناس على القدر والله بسبب الصدمات التي عاشوها.
- عدم معرفة الإسلام أو العيش بشكل منفصل عنه في البيئة الأسرية.
- مناقشات القضايا الدينية التي تهم الخبراء أمام الجمهور، وما ينتج عنها من حالة عدم اليقين وصورة الصراع.
- الأسلوب المهين والمشاجرات في برامج المناظرة الدينية على شاشات التلفزيون.
- استخدام لغة الإملاء بدلاً من تقديم إجابات مقنعة للأسئلة الدينية للشباب.

باختصار، في عصر العلم والتكنولوجيا، يجد الشباب الفرصة لإجراء المزيد من الاستفسارات والتساؤلات وإجراء المقارنات لأنهم يستطيعون الوصول إلى المعلومات بسهولة، وأحياناً يحدث ربط بين الدين والخرافات والأساطير في مواجهة ديناميكيات العصر سريعة التقدم والمتغيرة باستمرار. علاوة على ذلك، مع إضافة السلوكيات التحريمية والمشاكل الأخلاقية والدينية للمتدينين إلى ذلك يظهر انتشار تيارات معاداة الدين مثل الإلحاد والربوبية(٤٢).

النتيجة

فلطالما كان الشباب مثالاً على الابتكار والاختلاف والتغيير والديناميكية في المجتمع، منذ الماضي وحتى الآن كان يُنظر دائمًا إلى ابتعاد الشباب عن الثقافة والمعتقدات التقليدية على أنها مشكلة للبالغين، فمرحلة الشباب تعني الاستجواب والبحث والنقاش، لهذا السبب، لا ينبغي أن يفاجأ المرء بكلمات مثل "الإلحاد ينتشر أو الربوبية تتقدم بين الجيل الجديد"، ومع ذلك، هذا لا يغير حقيقة أن الإلحاد والربوبية يشكلان مشكلة عقائدية، ولا يمكن إنكار العلاقة بين هذه المشكلة والمنشورات الدينية.

عند مراجعة محتويات المنشورات المعادية للدين، يتبين أنها تؤثر على الميول الإلحادية – تأثيراً ضئيلاً كان أو كبيراً – بين الشباب، لأن هناك توازياً بين وجهة النظر التي تمليها المنشورات المعادية للدين من حيث العقيدة وأسلوب الحياة وبين أفكار الشباب وسلوكياتهم، وفي المقابلات التي أجريناها، لوحظ أن بعض الشباب كانوا ملحدين وربوبيين ولا أدريين نتيجة لقراءاتهم في العلوم والفلسفة والأدب، فمثلما يقوم الإيمان على الإرادة والمعرفة، كذلك يقوم الإلحاد أو الربوبية على التراكم المعرفي والسلوك الطوعي، حيث إن تعريف الشخص

(٤٢) أتاكان، «لماذا يتنشر الإلحاد ويتقلص التدين في تركيا؟» (تاريخ الوصول: ٠٣/ ٠٣/ ٢٠٢٠).

نفسه بقول "أنا ملحد، أنا ربوبي"، يحدث نتيجة لبعض التحقيقات والأبحاث والقراءات. وليس من السهل على الشخص أن يتجاوز بيئته الإسلامية تماماً ويقبل هوية دينية ملحدة أو ربوبية، وبالطبع فهذا يتطلب قدرًا معينًا من المعرفة والعاطفة، ولذلك فلا يمكن إنكار تأثير هذه المنشورات على الشباب.

يأتي الإنترنت في مقدمة العوامل الأكثر فاعلية في التأثير على عالم معتقدات الشباب، والدافع الأكبر لهم إلى لتشكيك والتساؤل، تعد المحتويات المرئية والمسموعة على وسائل التواصل الاجتماعي والإنترنت العامل الأساسي في تشكيل عقول الشباب، ومع ذلك، لا ينبغي أن يعني هذا أن الإنترنت وحده فعال في التأثير على الشباب، ففي معظم الأحيان، يتحول البحث والتساؤل والميل الذي يبدأ على الإنترنت إلى معتقد من خلال قراءة المنشورات المطبوعة، لذلك يمكن الوصول إلى الاستنتاج التالي: إن تأثير الخطاب الديني أو الخطاب المعادي للدين على الإنترنت، قوي في تشكيل عالم معتقدات الشباب، ومع ذلك، فإن تكوين هوية أخرى غير الدين المؤسسي، مثل "الملحد" و "الربوبي"، يكون نتيجة قراءات معينة. ومع ذلك، هناك أيضًا حقيقة أخرى في الثقافة الشعبية، حيث يتم تجويف مفاهيم مثل "الملحد" و"الربوبي" و "الإسلاموي" ويستخدمها الشباب، ربما دون وعي، ليكونوا "مختلفين" في معظم الأوقات.

وبصرف النظر عن المنشورات المعادية للدين، ظهرت العوامل التالية في الميل للنزعات الإلحادية: أولاً، تظهر آراء مثل الإلحاد والربوبية كرد فعل على الأوساط الدينية، وقد يسمى هذا الإلحاد التفاعلي أو الربوبية التفاعلية، تظهر الأحداث الأخيرة في تركيا، أن الشباب لا يثقون في الأشخاص والمؤسسات الدينية، حيث كانت أبرز الأحداث التي شغلت الرأي العام في الفترات الأخيرة، سواء كانت مطابقة للحقيقة أم لا التوظيفات الحكومية غير العادلة في سياق محاولة هيكل تنظيمي يزعم أنه متدين، في السيطرة على مفاصل الدولة، وحدوث محاولة انقلاب مسلح في نهاية المطاف نتيجة لذلك، علاوة على ذلك اتباع السلطة المحافظة الحاكمة لسياسة تعرضها للانتقاد فيما يتعلق بمسألة العدل والجدارة، والحياة الفاخرة والمسرفة، والكسب غير المشروع للمتدينين والمنتمين إلى الطرق والجماعات الدينية، وآرائهم حول المرأة ومن ناحية أخرى، الفتاوى النمطية التي ليس لها نظير محدث، والآراء التي تجعل الدين ليس سهلاً للعيش، وتحصره في أنماط ضيقة، والقصص الدينية التي لا تتناسب مع العقل ... وبعض البرامج الدينية التي تظهر على الشاشات .. وبالمثل، فالوضع الاجتماعي والاقتصادي غير السار للمسلمين حول العالم، وربط المسلمين بالأعمال الإرهابية، والمعارك الطائفية، وعلاقاتهم مع الفئات الأخرى، ومفهوم المرأة لديهم ... تشكل هذه الصورة ساتراً بين الشباب والدين وفي الواقع وفي مثل هذا المستوى أصبح الإلحاد أو الربوبية بمثابة رفض للحياة الدينية والأشخاص والسلطات والمؤسسات ذات المظهر الديني، بدلاً من إنكار الله أو الدين.

ويعتبر العامل الآخر المهم في النزعة الإلحادية هو العامل الاجتماعي والثقافي، ففي فترة التنوير، اتخذت الانتقادات الموجهة للدين المسيحي في الغرب، صفة استهدفت جميع الأديان بشكل عام، وكانت النظرة الإنسانية العلمانية العالمية في الفترة الحديثة نتيجةً طبيعية للفكر الفلسفي والعقلاني والوضعي والإنساني

والجامد لعصر التنوير، ومع دخول إيقاع العمل السريع للمجتمع الصناعي (الإنسان الآلي) وديناميكيات الحياة المدنية الحديثة إلى هذه الخلفية العقلية بدا أن الدين تراجع عن العقول والحياة الحقيقية، واختزل الدين الآن في قصص، معظمها من غير المرجح تقريبًا أن نواجهه في الحياة اليومية، والمسائل الفقهية، وتفسيرات الأحلام، وتنظيمات الطرق والجماعات الدينية، ونقاشات أصول الدين، وقد تم التضحية بالسلام والسعادة الذي يعد به الدين لإنسان، ولا يوجد مكان للمعتقدات والممارسات الدينية في مثل هذا التكوين بالنسبة للشباب، وفي هذه الحالة فإن العلم دينه، والأنشطة مثل كرة القدم والموسيقى ووسائل التواصل الاجتماعي هي طقوسه وعباداته.

والعامل الآخر المؤثر في رفض الشباب للدين والمؤسسات الدينية هو رغبتهم في قبول الآخرين لهم، ورغبتهم في الحرية، وبحثهم عن التميز والاختلاف، يكاد يكون الإلحاد والربوبية ملاذًا نتيجة لعدم تحديث اللغة الدينية والفكر الديني في مواجهة تطور الإمكانات التكنولوجية والمعلوماتية، وثقافة البحث والتقصي، وأسلوب الحياة الحديث، وفرص المتعة والملذات اللامحدودة، أو في مواجهة المحظورات الدينية التي تضيق مجال الحريات.

من ناحية أخرى، فإن مناقشة القضايا العلمية مثل كيفية الوحي، وتاريخ القرآن، وحقيقة الروايات، وصحة آيات الأحكام على شاشات التلفزيون تؤثر سلباً على عقول الشباب، حيث إن مشاهدة الشاب المتمسك بالنص القرآني للمناقشات الحادة بين علماء المسلمين أثناء مرحلة التساؤل والتقصي، قد يسبب مشاعر سلبية لديه حول حقيقة القرآن وصحته، ولهذا السبب فمن المفيد إجراء تلك المناقشات في المجالس العلمية.

من أجل التأثير بشكل إيجابي على معتقدات الشباب سيكون من المفيد إصدار منشورات تخاطب عقولهم وقلوبهم وتحصل على دعمهم خلال هذه الوتيرة، ويجب دعم الخطاب الذي يدعم الحرية والتخلي عن الصفحات والأغلفة المبهرجة في المنشورات المطبوعة، كما يجب نشر الكتب المفيدة للعقيدة والأخلاق على الإنترنت بقراءات صوتية، ويجب تلخيص ملخصات المقالات العلمية الدينية على الإنترنت بالصوت والصورة، وينبغي ألا يغيب العلم والمزاح اللذان يجذبان الشباب عن المنشورات الدينية، وعلاوة على ذلك يجب أن ترتكز قضايا المعتقدات الدينية على أسلوب تعددي وعقلاني، ويجب التخلي عن لغة الأمر التي تهمش وتحرم وتشجع على العنف، ويجب ألا تعتمد لغة الدين على الخطاب الإعجازي، بل على هوية عقلية تؤكد على الأخلاق، كما يجب ألا يشعر الشباب بأنها منشورات بأغراض "دعاية ترويجية"، بالإضافة إلى ذلك يجب تقدير المشاعر وعدم تجاهل الاختلافات البشرية، وفي النهاية يجب تقديم الحقيقة الدينية بطريقة بسيطة وغير متكلفة، بناءً على المعلومات الصحيحة.

لكل هذه الأسباب، يجب دراسة الميول الإلحادية لدى الشباب بعناية وتقييم النتائج الدينية والأخلاقية والاجتماعية والنفسية لهذه المشكلة، وعندما يتم التعامل مع هذه المشكلة في سياق الأخلاق، وليس في معادلة الإيمان والكفر، سيكون من الأسهل إيجاد حلول تتناسب مع عالم معتقدات الشباب.

المصادر:

- سيرتاش أكتان، "لماذا تزداد الربوبية في تركيا؟ ولماذا يتراجع التدين؟"،-tps://tr.euronews.com/2019/03/19/turkiye-de-deizm-neden-yukseliste-ateizm-deizm-agnostizm-panteizm-ne-demek، (تاريخ الوصول ٢٠٢٠, ٠٣, ٠٣).
- ياسين أقطاي، «تأثير العوامل النفسية الاجتماعية في تشكل الفكر الإلحادي»، *نقد الإلحاد في الفكر الإسلامي*، إعداد، جمال الدين أردمجي وآخرون، أنقرة: دار آليس للنشر، ٢٠١٩.
- والتر سينوت أرمسترونغ، *الأخلاق بدون إله*، ترجمة، أتيلا تويغان، إسطنبول: دار أيرينتي للنشر، ٢٠١٢.
- جمال أيدن، «العلاقة بين "الدين" و "العلم" في تاريخ العلوم التركي: نموذج الدولة العثمانية»، *المجلة الأدبية للدراسات التركية*، ٢/ ٤ (٢٠٠٤)، ٢٩-٤٤.
- فاطمة أيغون، «العوامل الرئيسية التي تؤدي إلى الإلحاد»، *مجلة تاريخ المذاهب* ١٠/ ٢ (خريف ٢٠١٧)، ٥٣١-٥٦٢.
- ألبير بيلغيلي، «الإلحادية الجديدة وانتقاداتها»، *مجلة ديانات – الإنسان في محور الربوبية، والإلحاد، والعدمية* – (أنقرة: أغسطس ٢٠١٧)، ٢٣-٢٧.
- إبراهيم جوشكون، «أسباب الإلحاد في العصر الحديث ونتائجه»، *التيارات المعاصرة المعادية للدين والربوبية*، إعداد، وجيهي سونمز وآخرون، فان: دار أنصار للنشر، ٢٠١٧.
- دوجانه جندي أوغلو، "مساهمة ببليوغرافية في نقاش العلوم الإسلامية في سياق إرنست رينان و" الرفض"، ديوان ٢ (١٩٩٦)، ١-٩٤.
- س. بول دافيس، *تاريخ السينما المثلية – أن تكون مرئيًا في السينما* (إسطنبول: دار كالكيدون للنشر، ٢٠١٠).
- ريتشارد دوكينز، *وهم الإله*، ترجمة، ماليسا ميلر، بربروس أفا غونر – تونج تونجاي بيلغين، إسطنبول: دار كوزاي للنشر، ٢٠٠٦.
- أرول أركان، *الاستهلاك والدين عند الشباب*، إسطنبول: دار هيبار للنشر، ٢٠١٨.
- حمدي غوندوغار، «الأسباب النفسية التي تؤدي إلى الإلحاد»، *نقد الإلحاد في الفكر الإسلامي*، إعداد، جمال الدين أردمجي وآخرون، أنقرة: دار آليس للنشر، ٢٠١٩.
- جلال خير، «دراسة عن أسباب قضاء طلاب المدارس الثانوية الكثير من الوقت على الإنترنت: نموذج ثانوية الأناضول للخدمات القروية في إسطنبول»، *مجلة معهد العلوم الاجتماعية لجامعة كارابوك* ٩/ ٢ (٢٠١٩)، ٥٢٢-٥٣٦.
- فتحي كريم كازنج، «مشكلة الشر كسبب يؤدي إلى الإلحاد في تاريخ الفكر: تقييم نقدي من الناحية الكلامية»، *نقد الإلحاد في الفكر الإسلامي*، إعداد، جمال الدين أردمجي وآخرون، أنقرة: دار آليس للنشر، ٢٠١٩.
- جميل كوتلوترك، «نقد المفكر الهندوسي دايانندا ساراسفاتي للقرآن»، *ملل نهال* ١٥/ ١ (٢٠١٨)، ٣٤-٥٦.
- يشيل ليبكا، "١٠ حقائق عن الملحدين"، (تاريخ الوصول ٢٠٢٠,٠٣,٠٣). https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/12/06/10-facts-about-atheists/
- سيفان نيشانيان – جان باشكنت، *نقد سوامي دايانندا ساراسواتي للقرآن*، ترجمة، سيفان نيشانيان – جان باشكنت، دار بروباغندا للنشر، ٢٠١٨.
- نامق كمال أوكوموش، «اختبار الشباب مع الإلحاد أو شكواهم حول بعض الأسئلة»، إعداد، جمال الدين أردمجي وآخرون، *نقد الإلحاد في الفكر الإسلامي*، أنقرة: دار آليس للنشر، ٢٠١٩.
- سليم أوز أرسلان، «أسباب النزعات الإلحادية في تركيا»، *مجلة العلوم الدينية* ٥٥ (٢٠١٩)، ١٠١١-١٠٢٥.
- مركز الدراسات الاجتماعية والاقتصادية والثقافية، *تقرير الشباب التركي* (إسطنبول: مايو ٢٠١٦).

- كنان سفينتش، «أبعاد الإلحاد وأنواعه»، *مجلة العلوم الإسلامية* ١٢/ ٣، (خريف ٢٠١٧) (١٠١/ ١٣٢).
- محمد أسعد بن أمين سيدي شهري، *تاريخ علم الحقوق*، «قانون برهرمان القديم -١»، إعداد حسن أوزكت، ترجمة، فيسال إبكتشي (إسطنبول: مطبعة الأميرة، ١٣٣٢) http://medhaldergi.com/oku.php?makaleno=110 (تاريخ الوصول: ٦ أبريل ٢٠١٩).
- حبيب شانر، «الأسس الأساسية للإلحاد في فكر جان ميسلير ونقدها»، *مجلة كلية الإلهيات بجامعة أولوداغ*، ٢٧ (٢٠١٨/ ١)، ١٧٥-١٩١.
- عارف تكين، *أصل القرآن*، إسطنبول: دار برفين للنشر، الطبعة الثالثة، ٢٠٠٩.
- مؤسسة الإحصائيات التركية، «مسح استخدام تقنيات المعلومات ٢٠١٩»، (تاريخ الوصول: ٠٢/ ٠٤/ ٢٠٢٠).
- بول سي فيتز، «علم نفس الإلحاد»، ترجمة، كنان سفينتش، *مجلية كلية الإلهيات بجامعة جناق قلعة الثامن عشر من مارس*، ٢/ ٢ (٢٠١٣/ ١)، ١٣٣-١٤٧.
- ي. سنان زفالسيز - أنصار شاهين، «مفهوم الدين عند الملحدين والربوبيين: دراسة نفسية واجتماعية على طلاب الجامعات»، *مجلة الدراسات التاريخية والثقافية والفنية* ٧/ ٢ (يونيو ٢٠١٨)، ٥٦٧-٥٩٩.

الملحقات:

١. نموذج اللقاءات نصف الهيكلية

١,١. تأثير المنشورات المعادية للدين والخطاب الإلحادي

١,١,١. هل تتابع المنشورات المعادية للدين؟

١,١,٢. ما هي المصادر التي تتابعها من بين المنشورات المعادية للدين؟

١,١,٣. أي من المطبوعات أو المنشورات عبر الإنترنت تؤثر في أفكارك؟

١,١,٤. هل تعتقد أنك تأثرت بالخطاب المعادي للدين في تكوين معتقدك؟

١,١,٥. هل رفضك للدين نابع من تجاربك وخبراتك أم من اعتبارك للدين غير منطقي؟

١,٢. أسباب النزعة الإلحادية

١,٢,١. ما سبب رفضك للانتماء الديني؟

١,٢,٢. ما هي المسائل الدينية التي لا تقنعك بشكل عام؟

١,٢,٣. ما هي إشكاليات الإسلام؟

١,٣. آراء حول النزعة الإلحادية وحالة المعتقد الديني

١,٣,١. هل الإلحاد أو التدين شائع بين أصدقائك من حولك؟

برأيك، ما هي أسباب تحول الشباب إلى معاداة الدين؟

٢. بيانات المشاركين في اللقاءات

التسلسل	الاسم واللقب	النوع	المعتقد الديني	السن
١	هـ.ب.	ذكر	محايد دينيا	٢٢
٢	ب.ك.أ.	ذكر	ملحد	٢٠
٣	إ.ك.	ذكر	مسلم	٢٣
٤	إ.ك.	امرأة	مسلم	٢١
٥	إ.أ.	ذكر	مسلم	٢١
٦	هـ.د.	امرأة	ملحد	١٨
٧	هـ.ش.	ذكر	محايد دينيا	٢٢
٨	ب.د.	ذكر	ملحد	١٨
٩	ك.س.أ.	ذكر	مسلم	٢٣
١٠	م.أ.م.	ذكر	مسلم	٢٣

١١	س.هـ.أو.	ذكر	مسلم	٢٢
١٢	م.ب.	ذكر	مسلم	٢٣
١٣	م.ب.أ.	ذكر	بلا تحديد	٢٤
١٤	و.ك.	ذكر	ملحد	١٩
١٥	و.س.	امرأة	مسلم	٢١
١٦	ف.ب.	ذكر	ملحد	٢٤
١٧	م.هـ.	ذكر	ملحد	٢٢
١٨	إ.غ.	ذكر	ربوي	١٩
١٩	إ.ج.	امرأة	بلا تحديد	٢٠
٢٠	م.أ.م.	امرأة	مسلم	١٨
٢١	م.أو.	امرأة	مسلم	٢١